

Rietveldprijs 1997 Bouwen aan de stad Utrecht 1995-'96

Bouwen aan de stad Utrecht 1995-'96

Inhoud

- 3 **Inleiding**
Gerlach Cerfontaine
- 4 **Juryrapport Rietveldprijs 1997**
- 10 **Fotografie Rietveldprijs 1997**
Daria Scagliola en Stijn Brakkee
- 22 **Less provokes more**
Nic H. M. Tummers
- 26 **Een specifieke ruimte voor een specifieke context**
Het Universiteitsmuseum in Utrecht
Chantal van der Zijl
- 32 **Rond de Rietveldprijs**
Annemiek Rijckenberg
wethouder Ruimtelijke Ordening van Utrecht
- 39 **Plattegrond van Utrecht**

Inleiding

Het bestuur van de Stichting Rietveldprijs heeft de Rietveldprijs 1997 met veel genoegen toegekend aan Koen van Velsen voor de verbouwing van het Universiteitsmuseum aan de Lange Nieuwstraat. Deze prijswinnaar brengt de doelstelling van de Stichting Rietveldprijs duidelijk in beeld: de kwaliteitsbevordering van de gebouwde omgeving als openbare ruimte. Het Universiteitsmuseum geeft dit in een heel kenmerkende Utrechtse situatie gestalte: de entree van het museum bevindt zich aan een oude binnenstadstraat, terwijl aan de achterzijde de oude Hortus Botanicus ligt, met een uitgang aan de Nieuwegracht. De oude Hortus is een prachtige, groene binnenhof zoals er nog enkele tussen de beide binnenstadsgrachten te vinden zijn.

Als tegenhanger van de rust aan de achterzijde toont de Lange Nieuwstraat het beeld van een dynamische straat waar de steeds veranderende opvatting over leven en werken in de stad uitdrukking heeft gekregen in het amalgaam van haar bebouwing. Het Universiteitsmuseum weet niet alleen een heel eigen plek tussen deze twee sferen te veroveren, het is tegelijkertijd in staat deze werelden op een vanzelfsprekende manier te verbinden.

Koen van Velsen is de derde laureaat die voor een ontwerp in de binnenstad de Rietveldprijs krijgt uitgereikt. Opmerkelijk is het onderlinge verschil tussen deze drie prijswinnende ontwerpen. Tegenover de absolute zichtbaarheid en transparantie van het Universiteitsmuseum staat de vrijwel onzichtbare, gesloten en in zichzelf gekeerde woning van Mart van

Schijndel die de Rietveldprijs 1995 kreeg toegekend. In 1991 won Abel Cahen de eerste Rietveldprijs met de verbouwing van het Instituut voor Psychiatrische Dagbehandeling aan de Oudegracht. Hier bevindt zich de uitbreiding aan de achterzijde, niet onzichtbaar, maar vanaf de straat evenmin een blikvanger. Nog opmerkelijker dan het onderlinge verschil van deze drie prijswinnaars is dat slechts eenmaal een nieuw ensemble in een uitbreidingswijk de Rietveldprijs kreeg toegekend: in 1993 won Theo Bosch met zijn woningbouwproject in Voordorp.

Vragen borrelen op: vormt bouwen in een bestaande omgeving een grotere uitdaging voor architecten dan het ontwerpen van nieuwbouw? Of speelt het opdrachtgeverschap hier een doorslaggevende rol? Wat dit laatste betreft, mogen we voor de toekomst gepaste hoop koesteren. Dat is althans de indruk die Annemiek Rijckenberg, wethouder Ruimtelijke Ordening, wekt in haar bijdrage aan deze publicatie. In een essay maakt zij een tussenbalans op van de ambitieuze doelstellingen zoals zij die verwoordde bij de uitreiking van de Rietveldprijs 1995.

Evenals in de vorige edities van de Rietveldprijs heeft het bestuur zich laten adviseren door een deskundige en onafhankelijke jury. Die bestond dit jaar uit de architecten Hubert-Jan Henket en Jo Coenen, de architectuurhistoricus Nic Tummers en de architectuurcriticus en journalist Max van Rooy. Antonio Salvatore en Birgitta van Swinderen ondersteunden de jury in haar werkzaamheden.

Hoewel de juryleden unaniem waren in hun keuze van de prijswinnaar was hun taak niet eenvoudig. De drie nominaties waren alle van hoog niveau. Behalve het Universiteitsmuseum waren dat de Faculteit voor Economie en Management van de Hogeschool van Utrecht op De Uithof, naar een ontwerp van Mecanoo en de verbouwing van de toneeltoren van de stadschouwburg door Erik Knippers van Architectenbureau Wouda. Het niveau van de nominaties bleek ook op de expositie in het Utrechtse architectuurcen-

trum Aorta en uit de toelichting die de genomineerden hielden op de Dag van de Architectuur.

Ook dit jaar wordt een publieksprijs uitgereikt aan het gebouw dat de meeste waardering heeft gekregen van de lezers van het *Utrechts Nieuwsblad*. De organisatie van de publieksprijs vindt plaats onder auspiciën van het *Utrechts Nieuwsblad*. Wij zijn verheugd over de ruime aandacht die de geselecteerde gebouwen ten deel is gevallen, zowel in het *Utrechts Nieuwsblad* als bij het publiek.

Deze vierde toekenning van de Rietveldprijs wil het bestuur aangrijpen om met voldoening te constateren dat de gemeente Utrecht sinds de eerste uitreiking in 1991 een actiever en stimulerender architectuurbeleid voert. Dit is onder andere goed afleesbaar uit de oprichting en ondersteuning van het architectuurcentrum Aorta. Uiteraard zijn wij ook verheugd over de prominente plaats die de Stichting Rietveldprijs heeft gekregen in het Architectuur Actieplan. De financiële ondersteuning door de gemeente is niet alleen onmisbaar, maar vormt tevens een stevige stimulans voor de Stichting Rietveldprijs om door middel van haar werkzaamheden een bijdrage aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving te leveren. Wij zullen ons over twee jaar opnieuw melden.

Gerlach Cerfontaine

voorzitter Stichting Rietveldprijs

Juryrapport Rietveldprijs 1997

4

Geen betere plek in Utrecht om een rondgang langs de gekandideerde projecten voor de Rietveldprijs 1997 te beginnen dan de taxistandplaats Centrum bij het Centraal Station. In afwachting van de miljarden vergende renovatie van Hoog-Catharijne is het stationsgebied vooralsnog een van de luguberste plaatsen van Midden-Nederland. Daarover was de jury Rietveldprijs 1997 het in elk geval eens. Zo werd op dit vertrekpunt de saamhorigheid gesondeerd van de architecten Hubert-Jan Henket en Jo Coenen, de architectuurhistoricus Nic Tummers en de journalist en architectuurcriticus Max van Rooy, samen vormend de jury. Deze werd bijgestaan door Birgitta van Swinderen en Antonio Salvatore, medewerkers van de Stichting Rietveldprijs.

Het weer was goed, die zaterdag. De lucht was halfbewolkt en de zon scheen juist even volop toen het eerste project werd geïnspecteerd: de nieuwe **toneeltoren van de Stadsschouwburg**, ontworpen door Erik Knippers. Met zonlicht is de glazen stolp die over een deel van de oude toneeltoren van Dudok is gezet, op zijn mooist. De onder een bepaalde lichtinval spiegelende glasvlakken lijken te verdampen in de ijlblauwe lucht daarboven en dat levert een opwindend beeld op. Ook de gelaagdheid die door de transparantie van het glas ontstaat, is conceptueel interessant en geeft maat en schaal aan de toren doordat de achterliggende draagconstructie zichtbaar is. Bekomen van de eerste aangename impressie vroeg de jury zich af waarom voor de stolp het materiaal glas is gebruikt. Achter het glas bevindt zich een gesloten binnenblad. Slechts ongeveer tien procent

van het glas wordt functioneel benut voor dagverlichting in de toren, terwijl door de kaswerking de warmteopbouw in de spouw erg groot is. Hebben louter esthetische overwegingen het hier gewonnen van bouwfysische logica? Hoe het ook zij, de glazen toren is knap gedetailleerd. Knippers heeft zich niet laten verleiden tot technische frivoliteiten. De constructie is eenvoudig en sober en de randen en hoeken zijn minimaal. Het is jammer dat de kleur van het binnenblad een blauwige gloed heeft, die niet mooi aansluit bij de crème-achtige kleuren van Dudok. De buitenkant van de nieuwbouw was voor de jury aanleiding voor nog een kleine, kritische aantekening: de horizontale raamstroken in het à la Dudok aangebouwde blok zijn van een zichtbare armoede. Hier wrekt zich de instelling – ongetwijfeld afkomstig van de budgetbewakers – dat vrijwel niemand het verschil zou opmerken tussen een standaard raamprofiel en een apart voor de gelegenheid ontworpen en gefabriceerd kozijn. De dikke aluminium kozijnen van de nieuwe ramen steken bot af tegen de frêle elegantie van Dudoks oorspronkelijke stalen ramen. In weerwil van deze kanttekeningen besluit de jury dat door de zorgvuldig aangebrachte nieuwbouw, de waarde van het oude op een opzienbarende manier is versterkt. Dat is een hele prestatie.

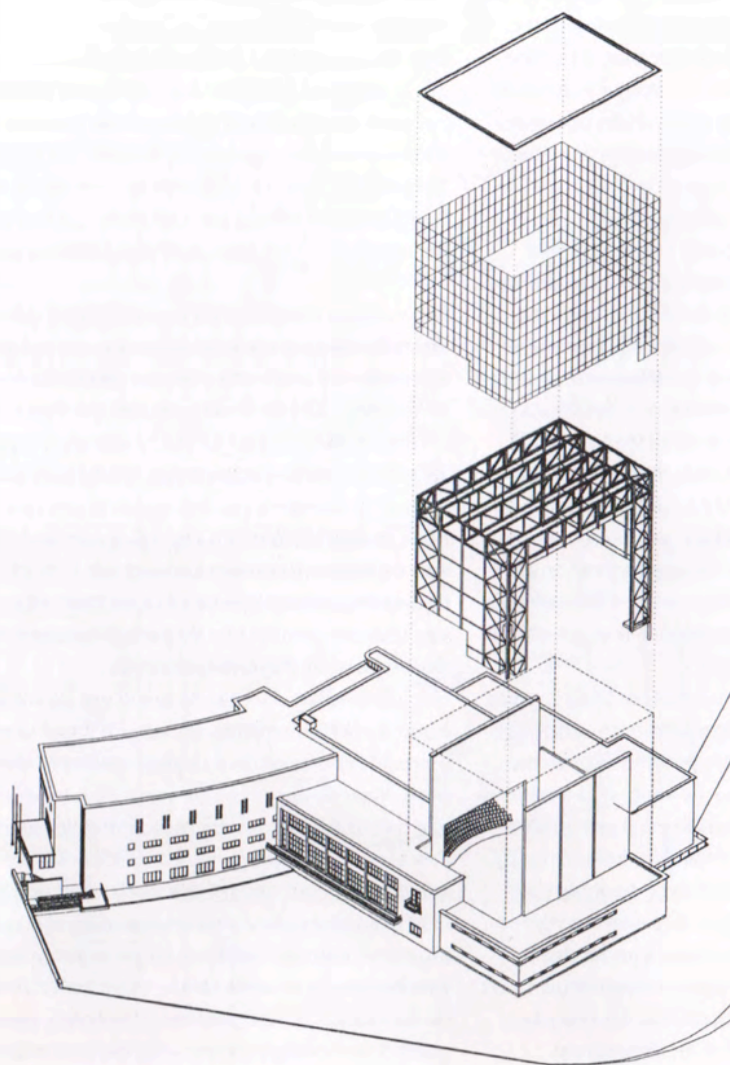
Een **villa** naar ontwerp van Duinker & Van der Torre in de **Koningslaan** was het volgende doel. Omdat dit riant woonhuis een van de villa's is in een vrijwel aaneengesloten reeks, kon de jury onmogelijk de discipline opbrengen om zich in haar beschouwing tot dat ene huis te beperken. Op deze gevoelige plek is een onsamenhangend ensemble ontstaan, dat met de dubbele villa naar ontwerp van Winy Maas en Bjarne Mastenbroek, verderop in het rijtje, wordt afgesloten. Dit verbazingwekkend luchtige bouwwerk is nog niet voltooid en kon derhalve niet door deze jury worden beoordeeld.

De recente bebouwing aan de Koningslaan is wel al zo ver gevorderd dat deze de jury het idee bezorgde

dat binnen de gemeentelijke nomenclatura een lacune moet bestaan tussen de stedenbouwkundige opvattingen en welstandszorg. Een lacune die nog wordt versterkt door de onbescheiden opstelling van architecten die de expressie van hun eigen identiteit prefereren boven de noodzakelijke contextuele samenhang. Na de goede start met het woonhuis van Rein van Wylick – nominatie Rietveldprijs 1995 – is het architectonisch evenwicht hier danig zoekgeraakt. Door Van Wylick als supervisor voor de invulling van het totale gat aan te stellen, was wellicht een sterker geheel ontstaan met instandhouding van de individuele uitstraling van de afzonderlijke architecten. De schrijnend gemiste kans aan de Koningslaan doet de vraag oprijzen of een groeiende categorie ontwerpers nog wel het vakmanschap bezit om zich *überhaupt* dienstbaar te kunnen opstellen en of de behoefte aan zelfexpressie niet vooral voortkomt uit het bedekken van onkunde.

Na deze bespiegelingen besloot de jury niet de villa van Duinker & Van der Torre aan de Koningslaan te beoordelen, maar de verzameling als geheel door te geven aan de jury van de Rietveldprijs 1999. Tegen die tijd is het rijtje met het dubbele woonhuis van Maas en Mastenbroek reeds lang voltooid, en kan een volgend kritisch college zich er definitief over uitspreken.

Voor de **chauffeurswoning** van Rietveld op de **Waldeck Pyrmontkade** werd de aandacht van de jury nogal afgeleid door twee enorme Amerikaanse sleeën uit de jaren vijftig die daar voor de deur stonden. Onder een botercrème Cadillac lag een monteur in blauwe overall en natuurlijk rees de vraag of dit Dolf de Maar was, de bewoner van de chauffeurswoning die het aandoenlijke gebouwtje eigenhandig in ere heeft hersteld. Omdat de monteur niet onder de auto vandaan kwam, hoewel het heftig gedelibereerd op de stoep ter hoogte van zijn enkels hem niet kon ontgaan, ondernam de jury geen poging om de waarheid te achterhalen. De gerenoveerde en uitgebreide

Toneeltoren van de stadsschouwburg Exploded view

Villa Koningslaan

Renovatie chauffeurswoning Rietveld

Daria Scaglione en Stijn Brakkee

Daria Scaglione en Stijn Brakkee

chauffeurswoning – de zwarte noppen op de gevellijsten zijn grofweg geschilderd – ontving van de jury veel sympathie, maar als serieuze kandidaat voor de Rietveldprijs werd hij toch zonder bezwaren terzijde geschoven. Niet echt een voorbeeld van nieuwe, toonaangevende architectuur.

Een van de grote problemen bij het beoordelen van een gehele bouwproductie over een bepaalde periode, in dit geval de periode 1995–'96, is de onvergelykbaarheid van de afzonderlijke projecten. Hoe moeten een kleine chauffeurswoning en een reusachtig faculteitsgebouw tegen elkaar worden afgewogen? Natuurlijk gelden voor beide bouwwerken algemene criteria die voor het toetsen van architectuur worden gebruikt, zoals het concept, de gebruiks- en belevingswaarde in hun onverbrekelijke samenhang, de ruimtelijke organisatie, toegankelijkheid, materiaalgebruik, detaillering, afwerking, aansluiting bij de omgeving en al die andere vanzelfsprekende eisen die aan creaties van bouwkunst worden gesteld. Een vraag die kan helpen bij de beoordeling is: betekent het bouwwerk een waardevolle aanwinst voor de cultuur? Wat bovendien verrassende helderheid kan verschaffen is het middel van de uitnodiging: zou je dit gebouw, deze woonwijk, of dit stedelijk ensemble met trots aan andere, geïnteresseerde mensen willen laten zien? De opwinding die hoort bij het doen van een ontdekking en de onbedwingbare lust om anderen in die ontdekking te laten delen, daar gaat het dan om.

De **moskee aan het Attleplantsoen** (architecten Brinkman en Van der Linde) en **het Schimmelplein**, ontworpen door M.A. van Leeuwen, konden geen van beide de confrontatie met deze vragen overleven. Het moskeergebouw ontstijgt in geen enkel opzicht de clichématigheid en het Schimmelplein werd door de jury 'emotioneel te kaal' bevonden om er mensen met een mooie belofte naar toe te lokken.

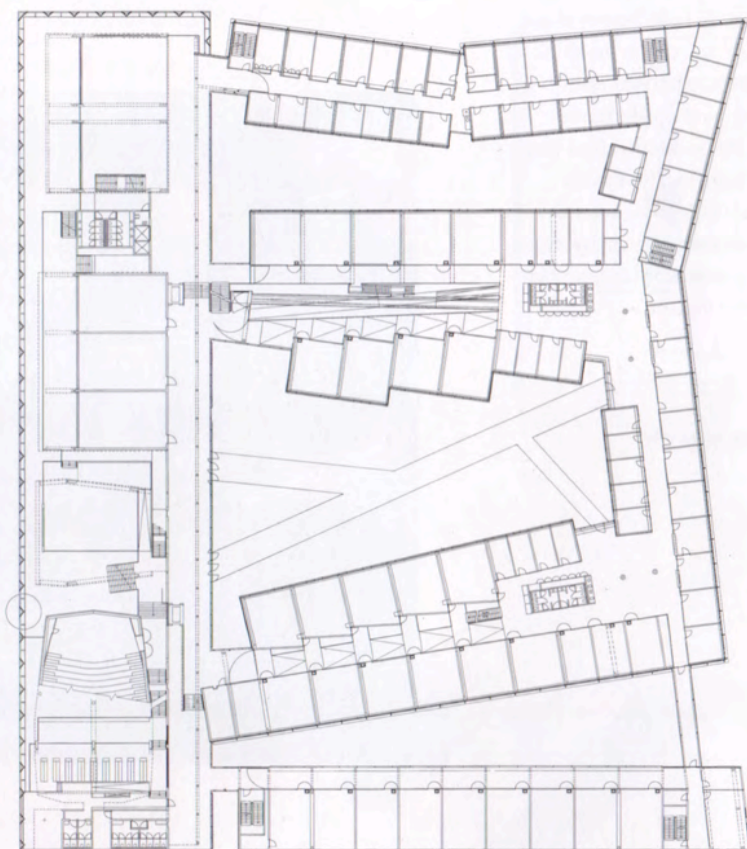
Daarentegen zou de jury het **faculteitsgebouw Economie en Management** van de Hogeschool van Utrecht op het universitaire complex 'De Uithof' met liefde aan een breed gezelschap willen tonen. Het gebouw dat is ontworpen door Mecanoo (Francine Houben, Eric van Egeraat, Chris de Weijer) is dermate bijzonder dat het onmogelijk iemand kan teleurstellen. Het concept om in de monoculturele universitaire Uithof een HBO-complex te maken met de sfeer van een stad in een stad, is heel gelukkig gekozen en ruimtelijk helder en aantrekkelijk uitgewerkt. Het complex vertoont een meeslepende combinatie van het basale – let op, dit woord komt in het architectuurjargon in plaats van het ongelooflijk populaire *bánale* – en van *sophistication*. Geraffineerde uitdrukking van deze dubbelzinnigheid is in de hedendaagse architectuur een belangrijk kwaliteitscriterium. Als het expressieve duo harmonieus uitvalt – daarvoor hebben de architecten van Mecanoo met Francine Houben voorop, gezorgd – dan is een hoogwaardige, eigentijdse creatie ontstaan. Zo geeft Mecanoo als geen ander blijk van de vaardigheid om de confrontatie tussen dure, verfijnde oplossingen met goedkope, ruwe oplossingen uit te buiten. Het meest frappante van de ruimtelijke ordening van het faculteitsgebouw is de ligging van de verschillende collegezalen – in gedraaide positie ten opzichte van elkaar – de bibliotheek en de kantine aan de voorzijde. De collegezalen hebben allemaal een andere kleur, een andere vorm en een andere bekleding. Zij steken stuk voor stuk met hun hoofd door het dak heen en als je er boven vliegt, zou je zien dat hun hoofden zijn begroeid met ecogras. Omdat deze waarneming maar voor weinigen is weggelegd, heeft de jury trouwhartig aangenomen dat het ecogras braaf en sappig over de daken ligt uitgespreid. De bijnaam 'kasba' die het doorwrochte universiteitscomplex heeft gekregen, is afkomstig van de typologie van het gebouw: een aan de straat gesloten gevel en in de binnenwereld een aantal patio's. De waterpatio en de Zentuin zijn openbaar toegankelijk,

maar het middelste binnenhof, de 'jungle-patio' met veel bruggen, stalen roostervloeren en houtsnippers tussen de struiken, is bijzonder populair onder de studenten.

Over het veelzijdige, avontuurlijke en zeer animerende ontwerp van Mecanoo kon bij de jury toch ook een negatief geluid worden gehoord: het bezwaar van de overdaad. Alles bij elkaar gebeurt er in dit gebouw zo ontzaglijk veel dat het nooit tot rust lijkt te komen. Conclusie: met minder verschillende oplossingen was de beleving van het complex nog sterker geworden.

Een stad kan niet alleen uit monumentale gebeurtenissen bestaan, grote hoeveelheden van het gewone zijn nodig om aan het bijzondere referentie en waarde te geven. De jury heeft tevreden geconstateerd dat in Utrecht de doorsnee van het alledaagse van redelijk gehalte is. Daartussen staan enkele gebouwen die, binnen de categorie van het gewone, een relatief hoog niveau bezitten. Zo zag de jury de **bedrijfshal aan de Amsterdamsestraatweg** van Jaco de Visser, de **woningbouwprojecten aan de Dollardstraat** van dezelfde architect en de **patiowoningen** van Aart Oosting **aan de Payenborchstraat**.

Het ruime, rustig ademende beeld van de woningbouw in de Rivierenwijk van Jaco de Visser wordt enigszins verstoord door de dakrondingen van golfplaat. Maar de portieken, de verticale benadrukkingen van de trappenhuizen vormen aantrekkelijke details. Een aangename woonwijk. Dat geldt ook voor het aan de achterkant piramidale daklandschap van Aart Oosting. De wisselende patiowoningen zijn in een ingenieus patroon geweven en verrassen vooral bij beschouwing van de hellende, open achterzijde. Aan de voorkant is echter geen eer te behalen. Hier regert de armoedige vormgeving die vele middelmatige woonwijken bepaalt. Men ziet, als het ware, de toekomstige verkrotting schemeren door de dunne gevels en de bekrompen entrees.

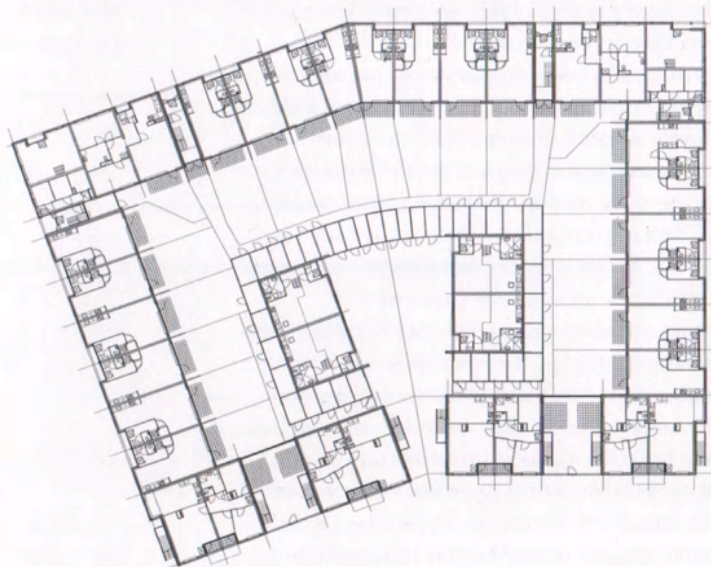

Faculteit voor Economie en Management, Hogeschool van Utrecht
Plattegrond eerste verdieping

Daria Scagliola en Stijn Brakke

Bedrijfshal en dienstwoning aan de Amsterdamsestraatweg

Woningen Dollardstraat Fragment plattegrond begane grond

Op de **uitbreiding van het Universiteitsmuseum** van Koen van Velsen bleken de juryleden zich stuk voor stuk te hebben verheugd. Na ter plekke te zijn gearriveerd ging het gezelschap op een bankje in de zonovergoten tuin zitten, om het wonder in stille aandacht te aanschouwen. Een gebouw als weldadige rustpauze, dat is deze uitbreiding van de Universiteit Utrecht. Een doos in een doos, even sober als eclatant en een voorbeeldige liefdevolle overgang van oud naar nieuw. Een gebouw, of een constructie, zo men wil, in alle details zó uitgewogen, dat een wandeling erdoorheen een doorlopend genoegen is.

Met een eigenaardig woord wordt de architectuur van Koen van Velsen wel 'ervaringsarchitectuur' genoemd. Dat wil zeggen dat de zintuigen er meer door worden geprikkeld dan door 'gewone' architectuur. Geconfronteerd met deze typering van zijn creaties en van dit werk in het bijzonder, reageerde Van Velsen gelukkig met nuchtere woorden. Hij zei: 'Ik doe gewoon wat ik altijd deed. En natuurlijk leidt dat tot een resultaat dat zintuiglijk te ervaren is! Wat zou een architect anders kunnen doen?'

Alle architectuur is ervaringsarchitectuur, want alle architectuur laat zich zintuiglijk beleven. Dat heeft de jury op die aangenaam zonnige zaterdag, intens ervaren. Maar de uitbreiding van het Universiteitsmuseum beroerde de meeste, gevoelige snaren. Na een aantal deconstructivistische preludes lijkt Koen van Velsen hier in Utrecht met een meeslepende, ruimtelijke compositie tot rust te zijn gekomen.

Het museum is ondergebracht in het Botanisch Laboratorium aan de Lange Nieuwstraat en van het voor exposities bestemde pand werd een deel gesloopt. Van het andere deel werden niet meer dan gevels en vloeren bewaard. Als verbindend element tussen beide delen construeerde Koen van Velsen een kersenhouten doos in een aquarium van glas. De doos is bestemd voor de museumfunctie. Het aquarium maakt prachtige doorzichten van de straatzijde naar de tuin mogelijk, waardoor de nieuwbouw ook in stedenbouwkundig opzicht een regelrecht sieraad be-

tekent voor de historische binnenstad. De keuze tussen transparant en gesloten werd gedicteerd door het gegeven dat veel van de objecten niet aan het daglicht mogen worden blootgesteld. Van Velsen heeft op sublieme wijze van deze voorwaarde geprofiteerd door een ontwerp te maken dat zowel doorzichtig als gesloten is. Straat, straatwand, interieur en tuin zijn een eenheid geworden. Bekoorlijk is de laatste stand van het technisch kunnen uitgebuit om in de detailering uitsluitend te laten plaatsvinden wat nodig is. Beheersing, rust, verfijning, rijpheid en elegantie zijn de sleutelwoorden die in de boezem van de jury zijn gevallen om het meesterwerk van Koen van Velsen te karakteriseren. Als zoveel mooie woorden in een slotberaad opwellen, is uitverkoring onafwendbaar. De Rietveldprijs 1997 is toegekend aan het Universiteitsmuseum van Koen van Velsen.

De jury: Jo Coenen

Hubert-Jan Henket

Max van Rooy redactie juryrapport

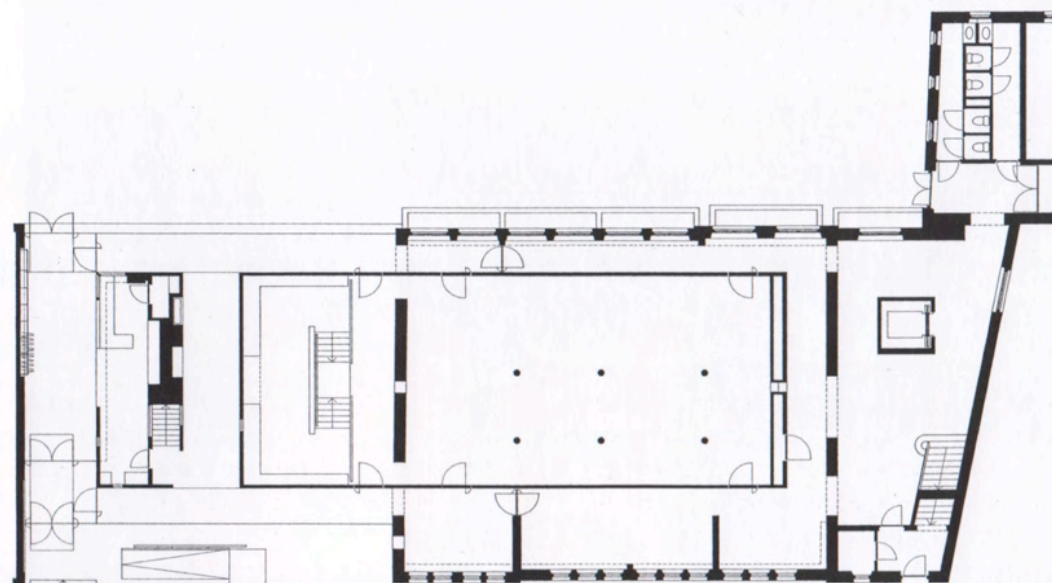
Nic Tummers

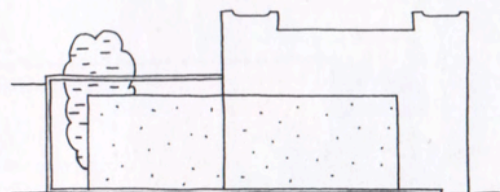
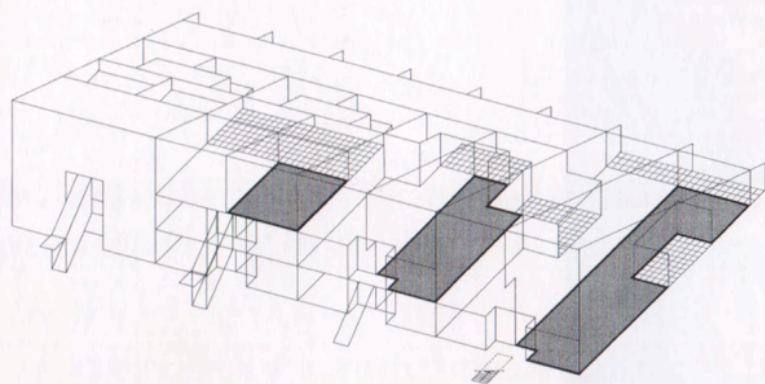
Daria Scaglione en Sjoen Brakkee

Patiowoningen Payenborchstraat

Rechterpagina: isometrie

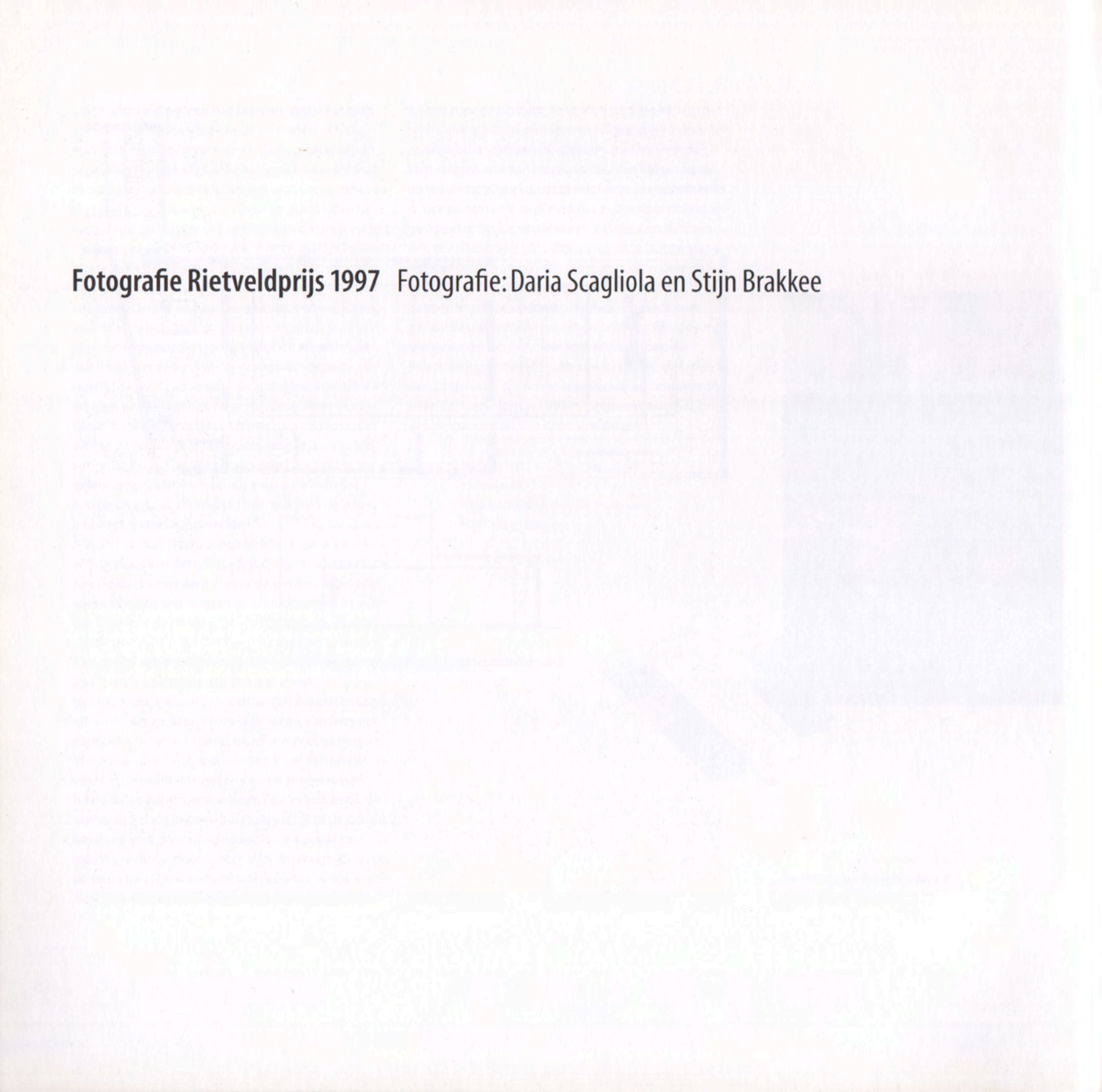

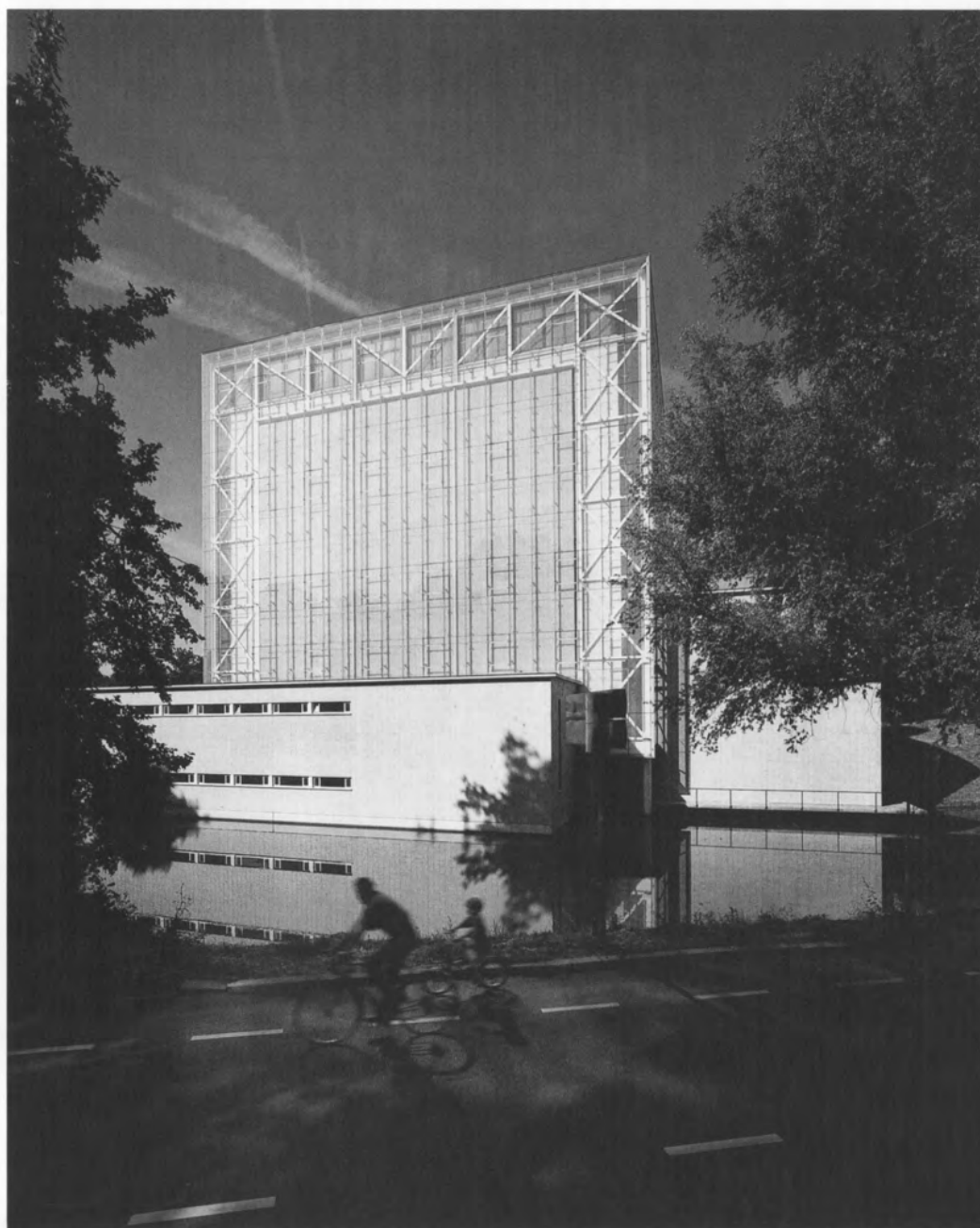
9

Universiteitsmuseum Plattegrond begane grond Onder: principeschets doosconstructie

Fotografie Rietveldprijs 1997 Fotografie: Daria Scagliola en Stijn Brakkee

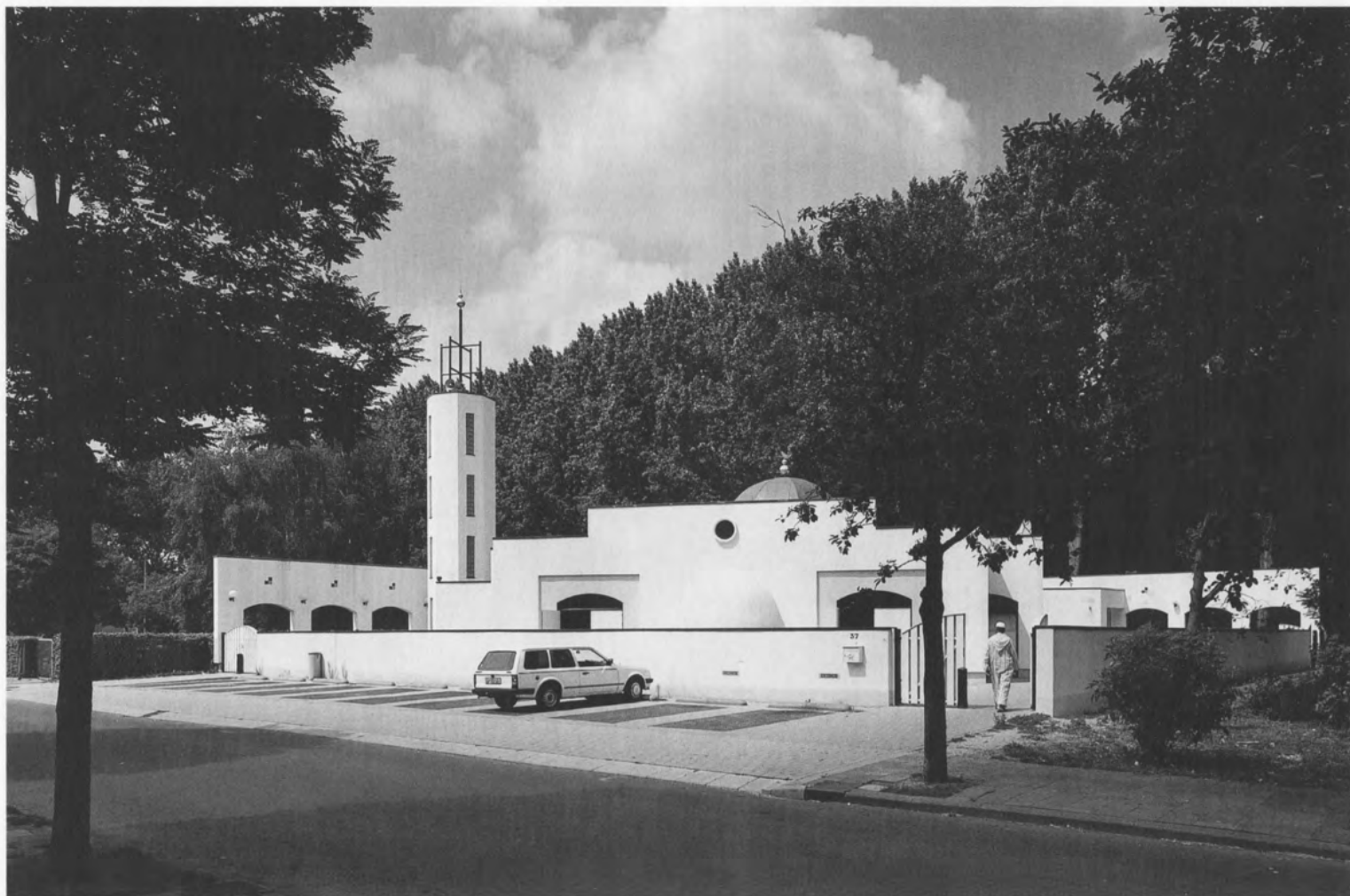
Toneeltoren van de stadsschouwburg
Ontwerp: Erik Knippers (Architectenbureau Wouda),
Utrecht

Villa Koningslaan Ontwerp Duinker & Van der Torre samenwerkende architecten, Amsterdam (medewerkers: Machiel van der Torre, Ruth van Eck-Rotholz, Roelof Kraak)

Renovatie chauffeurswoning Rietveld Ontwerp: Dolf de Maar, Utrecht

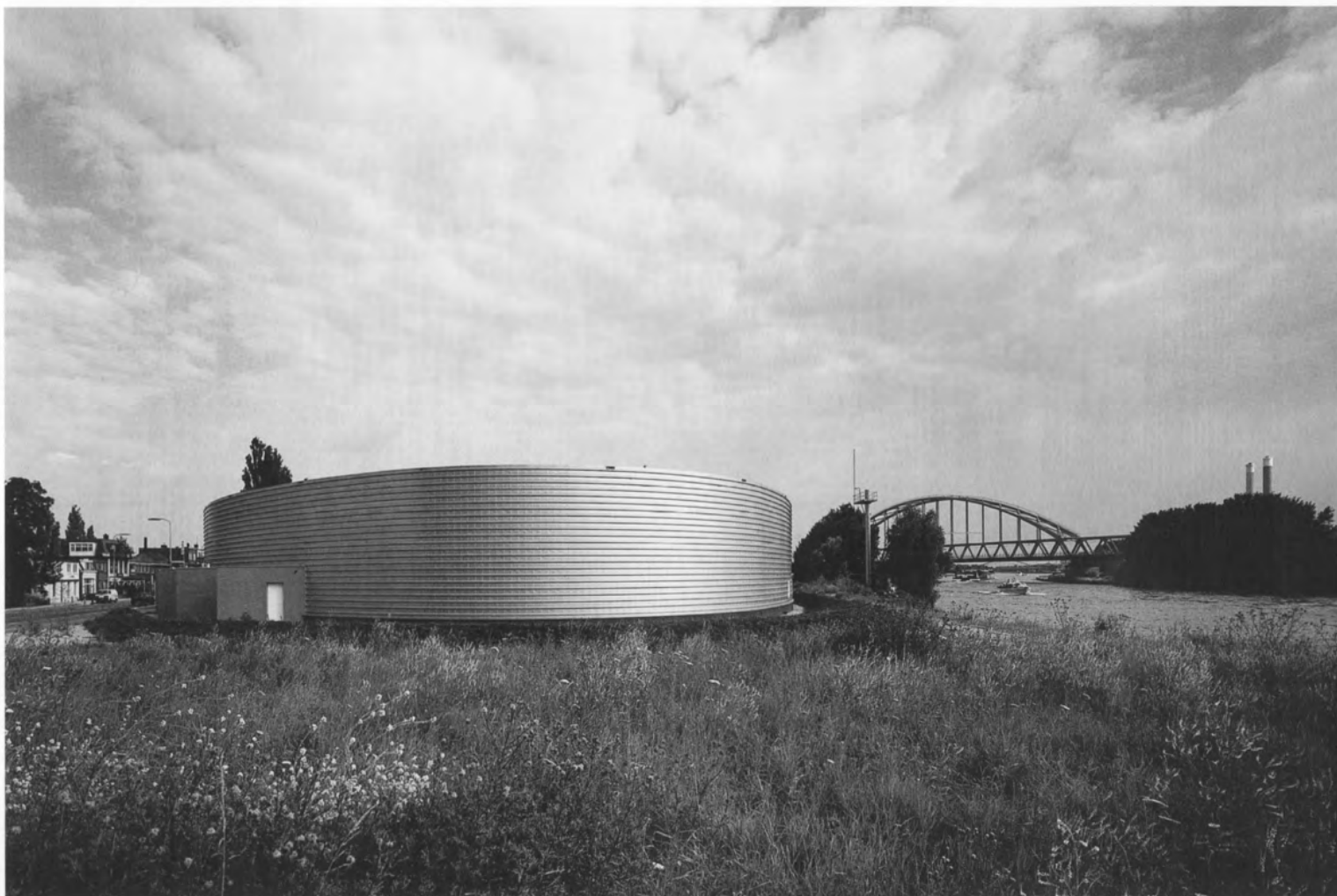
Moskee Attleeplantsoen Ontwerp: Architectenbureau Brinkman & Van der Linde, Warnsveld

Inrichting Schimmelplein Ontwerp: Architectenbureau Sluijmer & Van Leeuwen, Utrecht, in samenwerking met de gemeente

Faculteit voor Economie en Management, Hogeschool van Utrecht Ontwerp: Mecanoo Architecten, Delft

Bedrijfshal en dienstwoning aan de Amsterdamsestraatweg Ontwerp: Architectenbureau Jaco D. de Visser, Utrecht

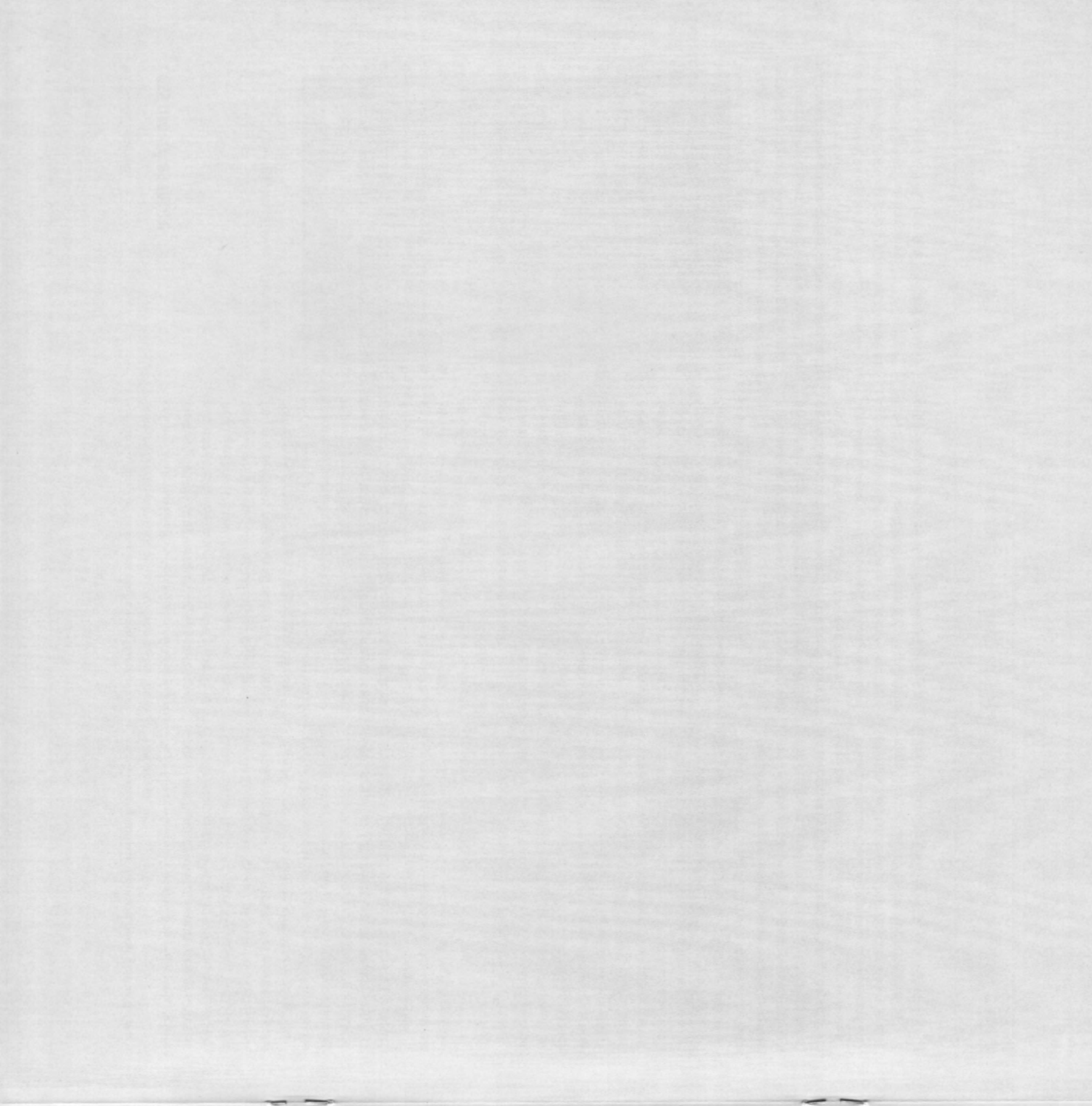

Woningen Dollardstraat Ontwerp: Architectenbureau Jaco D. de Visser, Utrecht, in samenwerking met de gemeente

Universiteitsmuseum Ontwerp: Architectenburo K. van Velsen, Hilversum

Less provokes more

voor Hubert-Jan Henket, Jo Coenen, Max van Rooy

22

Kennelijk kan niet aangewezen worden waar precies, op welk moment en vooral naar aanleiding waarvan de dichter Heinrich Heine gezegd moet hebben dat wanneer het einde der tijden zich aankondigt, men zich uitgedaagd moet voelen om naar Nederland te gaan. Daar immers zou alles ruimschoots later plaatsgrijpen; dan zou daar, voorbij de bijna niet voorstelbare vluchtlijn van tijd en eeuwigheid, nog werkelijkheid te beleven zijn.

Al zijn de sleutelwoorden van dit prikkelend anachronistisch concept niet vindbaar, toch wordt er op gezette tijden naar verwezen. Een herinnering hieraan meldde zich bij mij toen ik vanuit de Utrechtse Hortus in de glasgevel van het Universiteitsmuseum de reflex zag van die historische tuin waarin ikzelf was opgenomen. Meer gebouw zou minder tijdspiegeling hebben opgeroepen en minder gebouw riep hier meer ruimte voor bespiegelingen op: 'Less is more'.

Dit 'less is more' is aan de architect Ludwig Mies van der Rohe toegeschreven. En ook hier blijkt dat het niet mogelijk is om aan te wijzen waar precies, wanneer en vooral naar aanleiding waarvan hij met die drie woorden het minimaliseren van middelen als een vermeerdering van kwaliteit heeft voorgespiegeld. Waar komt dit architectenadagium vandaan? En waar ligt de materiële grens van de minimaliserende architectuuropvatting? Zo'n proces van *minus-in-progress* zal niet naar het einde der tijden leiden, maar wel naar een mogelijk einde van de zichtbare en tastbare aanwezigheid van vormen en ruimte.

Het staat vast dat Philip Johnson, toentertijd hoofd

van de afdeling architectuur binnen het Museum of Modern Art in New York, als curator van de tentoonstelling 'Mies van der Rohe' en auteur van diens eerste monografie (1947), de verspreiding van die zogenaamde Miesiaanse canon 'less is more' in de hand heeft gewerkt. De tekst was ook aangebracht in de tentoonstelling en stond op bladzijde 49 van de monografie te lezen: 'his personal motto "less is more"'. Johnson wijst niet aan waar, wanneer en naar aanleiding waarvan Mies van der Rohe met deze beknopde leerrede tevoorschijn is gekomen.

Hij suggereert wel dat hij er Mies zelf – Engels sprekend – mee aanhaalt. De aangehaalde woorden zouden dan dateren van Mies' USA-periode. Maar Johnson past de woorden toe op een tentoonstelling uit de Duitse periode van deze architect, namelijk de zijde-tentoonstelling, gehouden in Berlijn in 1927. Hij schrijft: 'ook dit soort werk stond altijd onder zijn persoonlijke motto "less is more"'. Bestond er ook al een uit 1927 daterende Duitse versie?

Naar mijn mening is een letterlijke Duitse versie alleen te vinden in de Duitstalige uitgave van de monografie (Hatjé/Niggli, 1949); hierin wordt niet het Engels geciteerd. 'Weniger ist mehr' staat er tussen aanhalingstekens.

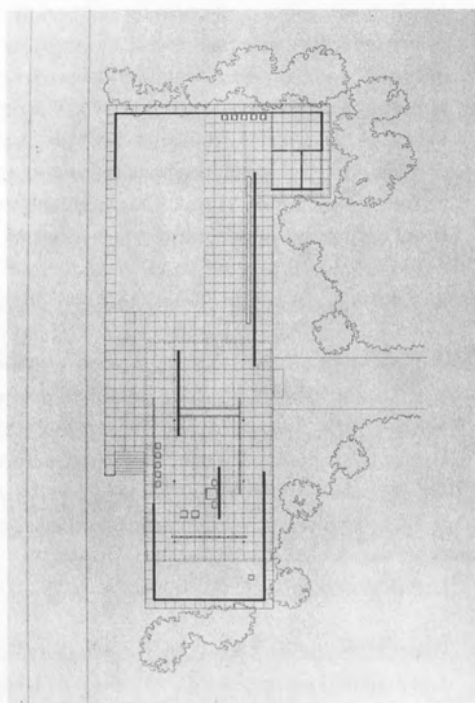
Toch is er wel een soort voorloper van 'weniger ist mehr' aan te treffen. In de correspondentie namelijk tussen Johnson en J.J.P. Oud, die dateert uit de periode dat Johnson zijn monografie over Mies van der Rohe nog voorbereidde, heet het 'beinahe nichts'. Dit slaat wel op het werk van Mies, maar wordt niet echt opgevoerd als een citaat.

In de spaarzame eigen teksten van Ludwig Mies van der Rohe is 'less is more' niet terug te vinden. Willen we voor de zekerheid nog verder terugzoeken dan zou er wellicht een kans zijn in *The International Style* van Johnson en Hitchcock (1931) of, vanwege de zweem van dialectiek die er in die drie woorden schuilt, bij de marxist Max Raphael (*Die Aufgabe einer neuen Architektur*, circa 1930). Men weet immers

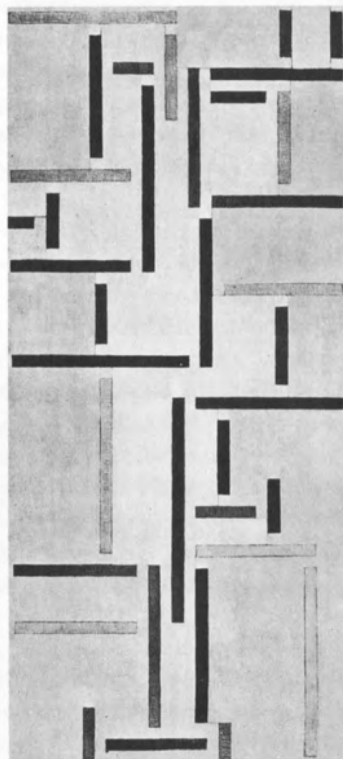
nooit welke souffleur Johnson heeft gehoord. Geen resultaat!

Nu is het verder opmerkelijk te zien dat Franz Schulze zowel een biografie over Johnson heeft geschreven (*Philip Johnson, Life and Work*, 1995) als over Ludwig Mies van der Rohe (*A Critical Biography*, 1985) en dat beide boeken geen spoor opleveren om de Heinesiaanse mystificatie op te heffen. Wel is in de biografie over Mies een bijzondere voetnoot te vinden (bladzijde 281) die erop wijst dat ook het aforisme 'God is in the details' weliswaar aan Mies is toegedicht, maar dat niemand hem dit ooit heeft horen zeggen. Deze voetnoot zit vast aan een gesprek met Johnson. We kunnen voor wat betreft de herkomst van 'less is more' Fritz Neumeyer volgen en het voor zeker houden dat deze 'monkish homily' door Johnson als een attribuut aan de figuur Mies van der Rohe is toegevoegd (*The Artless World*, 1991/86). Daarmee hebben we de inhoudelijke strekking nog niet onder controle en die is toch het meest interessant. En hoe dan ook, helemaal Mies-vreemd is deze 'homily' namelijk niet. (Triviale commentaren als die van Robert Venturi 'less is a bore' of van Sybil Moholy-Nagy 'less is nothing' laten we maar buiten beschouwing, ze helpen niet bij het plaatsen van deze drie woorden in de discussie over de *minimal traditions* binnen de twintigste-eeuwse architectuur en in het proces van *minus-in-progress*. Voor plaatsing ervan in de rubriek architectenretorica of fraseologie is de inhoud nog te interessant.)

In het tijdschrift *G* (juli 1923) heeft Mies van der Rohe min of meer binnen de Berlagiaanse ethisch-economische visie een omschrijving gegeven van wat hem dan een kwart eeuw later als een compact attribuut is toegevoegd. Hij presenteerde in 1923 het ontwerp voor een kantoorgebouw en schreef er manifestiek onder: 'Grösster Effekt mit geringstem Aufwand an Mitteln.' Leest men dit achterstevoren dan is 'less is more' dichtbij: Geringstem Aufwand an Mitteln (less)/is/ Grösster Effekt (more).

Plattegrond Barcelonapaviljoen
Ontwerp Mies van der Rohe, 1929

Ritme van een Russische dans
Theo van Doesburg, 1918

Sculptuur
George Kolbe, 1927

Op deze tocht terug in de tijd, van 1947 naar 1923, zijn we inmiddels wel in de periode van het expressionisme aangekomen. De zakelijkheid – nieuwe zakelijkheid, functionalisme, enzovoort – moet dan nog tot ontwikkeling komen.

Mies behoort zeker tot 1926 bij het expressionisme van na de Eerste Wereldoorlog. Zelfs de manifestieke regels uit 1923 laten dit duidelijk zien, al lijken ze de kiem van een zeker minimalisme in zich te bergen. Gelijktijdig immers beoogt hij het grootste effect. Hij spreekt niet van de meest doeltreffende nuttigheid of effectiviteit en wel van de grootste uitwerking van zijn (architectonisch) handelen (ontwerpen): het effect. Op de in Berlijn ontworpen en in houtskool getekende, voor uitvoering in glas gedachte, wolkenkrabbers moeten we ons niet verkijken. Ze horen zeker niet tot het 'beinahe nichts'. Ze zijn van teen (plattegrond) tot top (piek in het stadsbeeld) expressionistisch.

Wanneer we na 1926 de diverse werken – uitgevoerd of niet – van Mies nalopen dan kunnen we het expressionistisch effect op veel plaatsen terugvinden; op veel plaatsen waar het traditioneel over het hoofd gezien wordt, te weten in het gekozen patroon van de natuursteen, in de brons- en chroombekledingen en in de sculpturen.

Dat het hier en daar tot grootburgerlijke sier leidt, is in het kader van dit artikel niet van eerste interesse.

Waar hier op gewezen wil worden, is dat Mies het 'less is more' niet heeft uitgesproken en dat hij ook niet geschreven of gezegd heeft 'less provokes more', maar dat in zijn werk 'less' 'more' oproept; dat er het expressionisme door de minimalisering van de architectonische middelen in wordt uitgedaagd. Dat springt in het oog.

Mies heeft zich laten aanleunen dat de plattegrond van het Barcelonapaviljoen vergelijkbaar is met een van de klassiekers van De Stijl, namelijk Theo van Doesburgs 'Rhythme van een Russische dans' (Museum of Modern Art, New York, 1918). Hij heeft in 1966 verklaard (Fred van Leeuwen, documentaire Regionale

Omroep Zuid) helemaal geen verwantschap te voelen met de stijl van De Stijl. Hij koos in de context van het Barcelonapaviljoen dan ook niet voor een De Stijl-sculptuur, maar voor een expressionist: George Kolbe. Mies koos niet alleen voor Kolbe en zelfs voor een allegorische figuur van hem, maar hij koos ook voor Lehbruck en Mailol. En zowel voor het Kruppkantoor in Essen, als voor het Resorhuis in Jackson Hole, Wyoming, waar het landschap een hoofdrol speelt, maakte hij ontwerpen die niet naar gelang de mindering van de architectonische middelen, meer landschap te zien gaven, alsof alleen maar de gordijnen geopend zijn, maar die de interactieve relatie van minder én meer, van 'less' én 'more', meer universeel beleefbaar maakten.

In 1959 was Seagram Building nog nieuw en Johnson had in dit gebouw zijn architectenbureau. Mies van der Rohe en Johnson hadden samen voor het ontwerp getekend. Ik had de kans om over veel aspecten van de stedelijke ruimte ter plaatse met Johnson te praten; ook over de plaza. De schrandere interpretatie van de zoneringsvoorschriften op Manhattan (simpel: het trapsgewijze teruglopen van het bovenste stuk van hoge gebouwen) had die plaza opgeleverd: een vide buiten het gebouw, een soort voorplein, minder gebouw aan de rooijlijn, meer kwaliteit voor het bouwvolume.

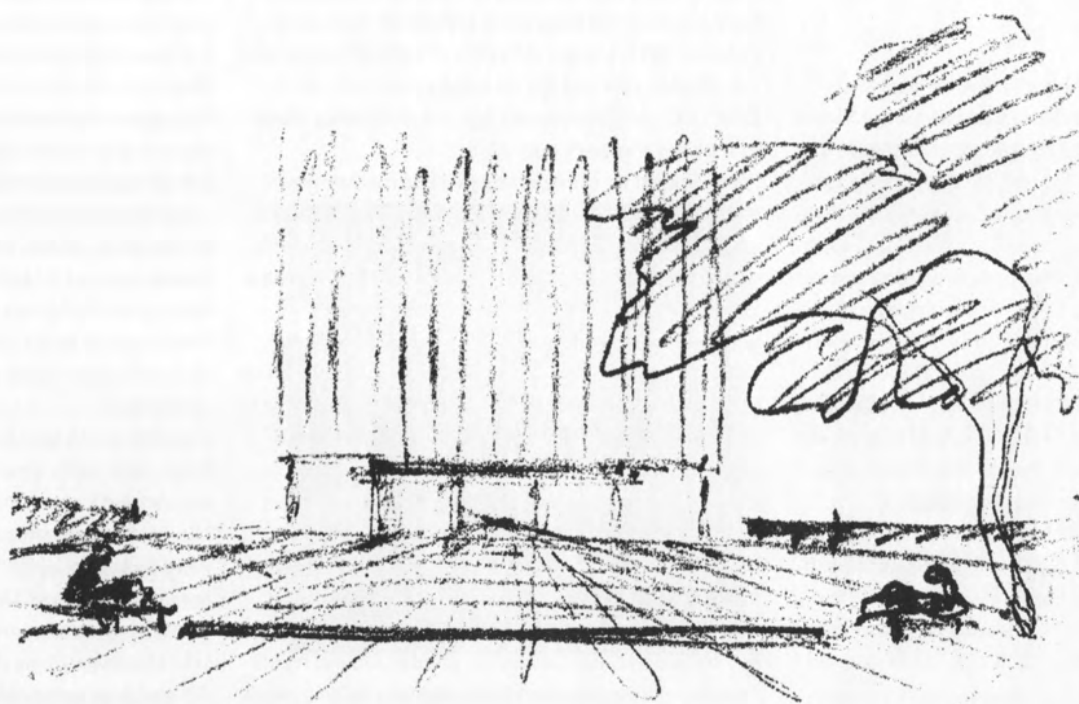
Die vide werd een probleem, die riep zelf om een of ander ruimtebeeldend element. Mies had er daarom twee achteroverleunende plastische figuren gesitueerd; symmetrisch, links en rechts, elkaars spiegelbeeld. De door Mies geschetste figuren stonden in de traditie van de hierboven genoemde beeldhouwers. Volgens Johnson had Mies in een clubgebouw aan de overkant van Seagram Building zeker veertien dagen naar de leegte gekeken waar zij het gebouw geminderd hadden. Sculpturen of geen sculpturen? De beslissing is bekend, geen sculpturen (wel fonteinen). Het schetsje van de plaza mét sculpturen werd een bekende snuisterij in de documentatie over Mies van

der Rohe. In Chicago, in het persoonlijk vertrek van Mies' bureau heb ik hem aangesproken op dit documentje, op zijn aanvankelijke intentie (wel beelden) en zijn uiteindelijke besluit (geen beelden).

Mies zat achter een leeg bureaublad en voor een deurgrote houtskooltekening van de glazen wolkenkrabber die aan de Berlijnse Friedrichstrasse was gesitueerd. Geen professionele vakvraag en geen journalistieke strikvraag kon iets aan hem ontlokken dat inzicht leverde in zijn intenties en zijn besluit. Zijn privé kunstcollectie en zijn appartement (geen eigen ontwerp, maar een eind negentiende-eeuws appartement met veel Mies-meubelen én die collectie met veel werk van Paul Klee) kwamen zelfs ter sprake. Min of meer onverwachts stapte Mies op, voerde mij mee naar de grote zaal van zijn bureau, waar een secretariatsmedewerkster vooraan zat te werken. Hij zei iets tegen haar wat ik niet verstond, maar de boodschap was duidelijk. Ze boog resoluut naar een lade en overhandigde haar baas een foto die ze uit de lade had gevestigd: het Farnsworth-huis. Dat is een zeer minimalistisch stuk architectuur; in feite op zich in zijn geheel één detail. De discussie over de Seagramplaza was verplaatst naar een demonstratief gebaar. Voordat Mies mij deze veelzeggende foto liet zien en aanreikte, tekende hij op de witte marge ervan een persoonlijk ornament: zijn handtekening. Less provokes more.*

Later las ik van Gerrit Rietveld hoe geïnspireerd hij raakte tijdens een bezoek aan Johnson's Glass House (New Canaan, 1949) door de spiegeling van de omgeving in de architectuur en het verdwijnen daardoor van het gebouwtje zelf.

* Deze interpretatie van 'less is more' kwam toen niet ter sprake; ze is voor deze beschouwing geformuleerd.

Ideeënschets plaza Seagram Building Ontwerp Mies van der Rohe, 1958

Een specifieke ruimte voor een specifieke context

Het Universiteitsmuseum in Utrecht

26

In oktober 1996 opende het nieuwe Universiteitsmuseum in Utrecht haar deuren aan de Lange Nieuwstraat. Het betreft een historische locatie voor de universiteit waar ongeveer tweehonderdvijftig jaar geleden het Botanisch Laboratorium en de Hortus Botanicus werden gesitueerd. Daarnaast vormt de vestiging van het Universiteitsmuseum de vijfde aanwinst voor het in ontwikkeling zijnde 'Museumkwartier'. Samen met het Centraal Museum, het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement, het Nederlands Spoorwegmuseum en het Rijksmuseum het Catharijneconvent, wordt hier als tegenhanger voor de moderne frivoliteiten van het Utrecht City Project, het cultuurhistorisch hart van Utrecht gevormd. De Rijksuniversiteit Utrecht besloot in 1990 het Universiteitsmuseum aan de Lange Nieuwstraat te vestigen. Het kreeg daar de beschikking over twee aangrenzende oude panden die niet op een museum leken, maar dat wel moesten worden. Aan Koen van Velsen werd de taak opgedragen dat te verwezenlijken. Na de situatie in ogenschouw te hebben genomen stond voor Van Velsen vast dat er maar één oplossing was: één van de gebouwen, de oude collegezaal, moest gesloopt worden. Met dit gebouw was niets te beginnen en bovendien bezat het in tegenstelling tot het andere pand, het voormalige laboratorium, geen enkele historische waarde. Tot Van Velsen verbazing stemde iedereen in met de sloop en werd overeenkomstig zijn plan een combinatie van nieuwbouw met verbouw uitgevoerd.

Oud en nieuw

Formeel bestaat het museum op het eerste gezicht uit twee delen: een bestaand gebouw met daar tegen aan een nieuw blokje waarvan men zich kan afvragen of het wel een gebouw is. Het is namelijk voorzien van een volledig glazen gevel, waardoor er een visuele verbinding tussen de straat en de prachtige oude Hortus achter het museum is gelegd. Of men nu op straat, in het museum of in de tuin vertoeft, vanuit elk van die drie plekken zijn de andere twee ook zichtbaar. Door de glazen gevel zijn zowel de straat als de tuin bij het museum betrokken.

Niets hindert de transparantie van de nieuwe gevel; er is geen kolom gebruikt. Het dak is aan de ene kant opgehangen aan het metselwerk van het bestaande gebouw en aan de andere kant rust het op een zware betonnen wand.

Voor wie even iets langer kijkt, wordt zichtbaar dat het museum nog een derde gedeelte heeft. Tussen de glazen gevels bevindt zich een enorme doos die tot in de oudbouw is doorgetrokken. Nieuw boort zich in oud. Het gesloten volume van de doos is als een contrasterende tweede laag zichtbaar door de vensters van de oudbouw. Deze a-historische werkwijze gebruikt Van Velsen sinds de aanvang van zijn carrière met succes om een brug tussen oud en nieuw te slaan. Zijn oudste projecten bestaan voornamelijk uit het verbouwen van bestaande panden waarin hij op inventieve wijze nieuwe elementen aan de bestaande structuur weet toe te voegen. De bestaande panden worden niet als zelfstandige entiteiten behandeld, waardoor Van Velsen zonder enige terughoudendheid nieuwe delen aan de oudbouw kan opdringen zonder twee afzonderlijke gebouwen te maken. Oud en nieuw vormen samen één. Een ingenieus project van Van Velsen is de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam.* De binnenplaats van de voormalige Cavaleriekerne uit 1863 is gevuld met nieuwbouw. Door de nieuwbouw te verdraaien ten opzichte van de oudbouw hebben beide delen een onafhankelijk karakter. De agressie waarmee nieuw

zich in oud boort, tezamen met het stoere militaire karakter van de oudbouw, maakt dat oud en nieuw toch duidelijk één geheel vormen.

In het geval van het Universiteitsmuseum gaat Van Velsen verder. Hij plaatst niet alleen een contrastrend nieuw deel naast de oudbouw, maar midden in het gebouw staat, zichtbaar door de glazen gevel, nog een tweede uitbreiding in de vorm van een enorme doos. Deze doos strekt zich uit over de twee verdiepingen van het Universiteitsmuseum tot aan het trappenhuis in de oudbouw. De oudbouw en de nieuwbouw worden door middel van de doos tot één geheel gesmeed. Voor de gebruiker ontstaat zo intern een duidelijk herkenbare eenheid, waardoor hij zich gemakkelijk kan oriënteren.

Bedekt met geperste houten platen, herbergt de doos de kostbare collecties van het museum. Bovendien beschermt zij de waardevolle objecten tegen uv-straling en fungeert zij als een hermetisch afsluitbare schatkist.

Doordat Van Velsen de houten doos tot in de oudbouw door wilde trekken, ontstond er een probleem ten aanzien van de constructie. Om het dak te kunnen blijven dragen moesten dragende wanden vervangen worden. Uiteindelijk bleek men met zes kolommen te kunnen volstaan. De stabiliteit van het gebouw wordt verder verkregen door de smalle stroken metselwerk die dwars op de gevels zijn blijven staan en die nu op vrij natuurlijke wijze nissen vormen. Aan de buitenzijde zijn de gevels van de oudbouw grotendeels intact gelaten. De verschijning van de nieuwbouw doet op geen enkele manier een poging om de taal van de oudbouw te spreken.

In het museum zijn in totaal zes verschillende niveaus aangebracht waardoor op subtiële wijze het hoogteverschil tussen oud- en nieuwbouw met elkaar is vervlochten. Op de begane grond is een verzonken ruimte voor de Bleulandkast gemaakt. Deze kast toont een deel van de anatomische en zoölogische collecties van de Utrechtse hoogleraar Johan Bleuland. Van origine was deze kast meer dan zeventien meter lang,

* Crimson, *Re-Arch. Nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*, Uitgeverij 010, Rotterdam 1995, pp. 72-77

maar bij de verhuizing naar het nieuwe museum bleek de kast te lang en vooral ook te hoog. Hij moest worden ingekort en de nieuwbouw moest in de hoogte eveneens aangepast worden door een verdiepte ruimte te bouwen. De aan de Bleulandkast grenzende ruimte wordt momenteel ingericht tot een authentieke zeventiende-eeuwse collegezaal, geschikt voor lezingen aan kleine gezelschappen. Op de eerste verdieping bevinden zich twee gelijkvloerse, neutrale tentoonstellingsruimtes, bedoeld voor wisseltentoonstellingen. De tweede verdieping telt drie ruimtes op drie verschillende niveaus. Opvallend is dat de houten doos hier vervroegd eindigt in de oudbouw. De wanden eindigen als een soort coulissen in de hoger gelegen tentoonstellingsruimte van de oudbouw. Op deze verdieping bevindt zich slechts één ruimte in de doos waar via een aantal vensters het daglicht wél wordt toegelaten. Langs een trap in de oudbouw kan de bezoeker nog een niveau hoger naar het rariteitenkabinet, een ruimte die zich eveneens buiten de doos in de oudbouw bevindt.

Context

De verschillende tentoonstellingsruimtes worden ontsloten door de zones tussen de glazen buitengevel en de houten doos. Op de eerste verdieping is een glazen overloop aangebracht die het transparante karakter van de nieuwbouw nog eens onderstreept. De glazen steunpunten van de overloop zijn losgemaakt van de gevel waardoor deze niet als noodgang kan worden beschouwd en daardoor niet volgens de voorschriften van de brandweer aan allerlei brandwerende eisen hoeft te voldoen. Niets staat de transparantie in de weg.

Bezoekers die zich langs de transparante zones een weg zoeken naar de volgende tentoonstellingsruimte krijgen het idee alsof ze tegelijk door de tuin of op straat lopen waardoor een vermenging van gebouw en context tot stand komt. Eenzelfde ambiguïteit doet zich voor in het tot aan het dak reikende entreegedeelte. Qua breedte en hoogte is de in zijn geheel

Michel Boersveld

Bibliotheek Zeewolde

Kim Zwartz

Pathébioscoop Rotterdam

glazen entree vergelijkbaar met een smalle steeg van de straat naar de tuin, terwijl het tegelijkertijd een afgesloten ruimte vormt. Om het geheel een nog dubbelzinniger karakter te geven, zijn de vitrinekast en de deurmat doorgetrokken tot buiten de glazen gevel. Alleen doordat de grenzen van het perceel zich voegen naar de bestaande rooilijn is dit ontwerp ondubbelzinnig herkenbaar als een gebouw.

Veel gebouwen en gebouwtoevoegingen van Van Velsen zijn objectmatig. Ze hebben een vorm die totaal niet voortkomt uit of aansluit bij de omgeving. Zo is het ontwerp voor de Grote Markt in Groningen door Van Velsen opgevat als een ruimte waarin losse elementen geplaatst zijn. Eigenlijk is dat bij het museum ook zo. Het gebouw staat in de rooilijn maar dematerialiseert deze door de plaatsing van de glazen gevel. De substantie van het gebouw, de doos, staat immers als zelfstandig object naar achteren geplaatst. Toch is de situering van een gebouw in haar context een niet te onderschatten aspect van Van Velsens architectuur. Al vanaf zijn eerste verbouwingen en ook later in zijn nieuwbouw zijn interieur en exterieur in onderlinge samenhang met elkaar en het omringen de landschap ontworpen.

Van Velsens gebouwen zijn oplossingen voor ontwerpogaves in een specifieke ruimtelijke context. Daarbij raken stad en gebouw niet verweven door een vorm- of materiaalverwantschap of doordat het gebouw zich in het weefsel voegt. Het in elkaar overlappen van in- en exterieur zoals bij het Universiteitsmuseum legt het verband tussen gebouw en omgeving.

Ook de bibliotheek van Zeewolde kent een wisselwerking tussen in- en exterieur. De vier buitengevels zijn ongeveer een halve meter van de grond getild. Doordat die halve meter met glas is gevuld, bestaat er nauwelijks een scheiding tussen binnen en de wereld buiten. De ritmische perforaties in de gevels tonen bovendien de activiteiten die zich binnen afspelen en omgekeerd.

Een ander voorbeeld betreft de Pathébioscoop aan het Schouwburgplein te Rotterdam. Van een afstand is de bioscoop een melkwitte doos op poten die zich terughoudend opstelt ten opzichte van haar omgeving. Dichterbij gekomen gaan de gevels ineens 'spreken'. Zij blijken van nabij bekeken niet alleen een golvend oppervlak te hebben, maar zij zijn tevens opengewerkt. Op zeer strategische plaatsen is zichtbaar wat zich binnen afspeelt en zo raken gebouw en stad met elkaar verweven.

De Rijksacademie van Amsterdam ontkomt eveneens niet aan participatie in een grotere stedelijke ruimte. Door aan de zuidzijde de muren weg te breken is de binnenplaats aan de Singelgracht gesitueerd. De gemeenschappelijke kantine heeft daar vervolgens haar plek gevonden en communiceert via haar gebruikers met de omringende stad.

De manier waarop een gebouw inspeelt op zijn context is sterk afhankelijk van het programma dat het behelst. Een publiek gebouw krijgt van Van Velsen een veel directere relatie met de stad dan een woongebouw. Het Universiteitsmuseum nodigt voorbijgangers uit om binnen te treden en te observeren, terwijl het woongebouw op Borneo-Sporenburg met een seriematig gebruik van deuren een zekere anonimiteit waarborgt.

Ruimte en licht

De transparante schil rondom de doos van het Universiteitsmuseum levert niet alleen een spel tussen binnen en buiten op, maar maakt alles in het museum ook heel zichtbaar. De glazen gevels verklappen alles, niets is verhuuld. Binnen en buiten worden één. Binnen is buiten. De zichtbaarheid maakt dat het gebouw zichzelf verklaart. Dit is een kwalificatie die al vaker door critici aan de architectuur van Van Velsen is toegeschreven. De architect zelf wantrouwt dergelijke uitspraken jegens zijn werk. Volgens Van Velsen is de taal een misleidend medium in relatie tot architectuur. Zijn belangrijkste statement luidt: 'over architectuur is niets te zeggen, architectuur is niet uit te spre-

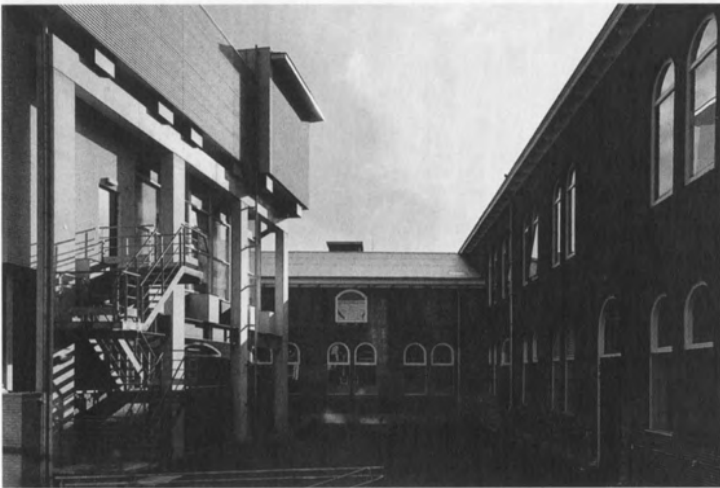
ken of te verbeelden, ze bestaat alleen in de ervaring', wat ieder schrijven over zijn oeuvre onmogelijk zou moeten maken.* Echter het ervaren van architectonische ruimtes is subjectief en misschien zelfs te definiëren als een niet verstandelijk te bevatten ruimtelijke sensatie, maar het basisidee van de architect en de middelen die hij inzet, zoals licht, context en materiaal, zijn uiteraard wel in woorden te vatten.

In zijn werk zoekt Van Velsen altijd naar een uitdrukking van een zo groot mogelijke ruimtelijke zichtbaarheid en transparantie. Het gebruik van licht is daarbij onontbeerlijk. De manier waarop Van Velsen licht en ruimte op elkaar in laat werken getuigt van een enorm raffinement. Door te spelen met lichtinval, doorbraken, openingen, uitzichten, binnen-buitenrelaties en transparantie wordt het bestaan van een ruimte aangeduid, ook als die niet direct zichtbaar is. Licht dat door openingen naar binnen valt, kondigt een andere ruimte aan. In het museum bieden kleine vierkante vensters op diverse plekken een onverwacht doorzicht in aanpalende ruimtes. Een ander voorbeeld is het woonhuis te Hilversum dat hij begin jaren tachtig voor zichzelf ontwierp. Het is een gebouw dat ontwikkeld is om licht te vangen. Ook hier vormen in- en exterieur één geheel en net als bij het Universiteitsmuseum kan men zich afvragen of dit eigenlijk wel een gebouw is. De voorgevel is niet meer dan een glazen gat in de straatwand, aan een binnenplaats op de eerste verdieping zitten transparante wanden voor een slaap- en werkgedeelte, in het dak van het werkgedeelte is een cirkelvormig vlak met glazen bouwstenen aangebracht en als letterlijk hoogtepunt bevindt zich op de tweede verdieping een woonruimte gevormd door transparante kunststofwanden en een reeks van sheddaken die ook het avondlicht optimaal vangen.

Breekpunt

Behalve door licht is volgens Van Velsen ruimte pas te ervaren door deze te onderbreken, bijvoorbeeld

* Velsen, K. van, 'Over architectuur is niets te zeggen', *Archis* 1991 no. 9, p. 9

Michel Boesveld

Michel Boesveld

door volumes en vlakken in te voegen. Zijn aandacht gaat daarbij uit naar het doelgericht en elementair gebruik van materialen voor de koppeling van ruimtes, routes, lichtwerking en constructie. Aanvankelijk laat hij bouwmaterialen als hout, staal en beton zoveel mogelijk onbewerkt. Ook de constructie wordt door hem niet weggewerkt, waardoor zijn werk een ambachtelijk karakter krijgt. Functie speelt een cruciale rol. Alleen is die functionaliteit niet eenduidig te verklaren en bestaat zij uit meerdere lagen. Alle ruimtes zijn bestemd voor een specifiek gebruik wat leidt tot ruimtes met steeds weer andere karakteristieken. Daardoor lijkt het er in een aantal gevallen op dat Van Velsen alle mogelijke architectonische middelen heeft aangegrepen om het ruimtelijk concept zoveel mogelijk uit te buiten. De bibliotheek in Zeewolde, het eerste openbare gebouw dat hij heeft gerealiseerd, is in dit opzicht exemplarisch. Binnen het gebouw worden alle functies uit elkaar getrokken en verzelfstandigd door middel van verschillende materialen. Vanuit Van Velsens streven naar een optimale ruimtelijke zichtbaarheid zijn met behulp van doorbraken in de scheidende vloeren en wanden de verschillende ruimtes wel weer visueel aan elkaar gekoppeld. 'Niet de onderdelen, maar de combinatie van onderdelen maakt een situatie interessant,' luidt zijn motto.* De ruimtelijke differentiatie die daaruit voortkomt is dus gebaseerd op het eenvoudige basisidee van een optimaal zichtbare ruimtelijkheid, die alle functionele scheidingen weet te verduidelijken. De ruimtelijke scheiding van de functies kan dan ook alleen maar bestaan bij de gratie van de routes en de elementen die ze verbinden.

Duidelijk is dat een willekeurige uitstraling in het werk van Van Velsen misleidend is en dat aan elke keuze een weloverwogen functionele opvatting ten grondslag ligt.

In zijn latere werk geschiedt het definiëren van ruimtelijke scheidingen steeds minder nadrukkelijk. De materialisering is niet meer zo dwingend aanwezig

waardoor zijn ontwerpen een minder complexe en ambachtelijke indruk wekken. Van Velsen is steeds beter in staat om met minder middelen zijn streven naar ruimtelijke zichtbaarheid te bereiken. De Rijks-academie van Amsterdam wordt wel als breekpunt in deze ontwikkeling gezien.* De architectuur van de academie is ingetogen. Alles is gericht op het maken van kunst, de rest is bijzaak. Hierdoor is de sfeer die in het gebouw heerst die van een werkplaats. De architectuur is niet dwingend aanwezig, de kunstenaar wordt op geen enkele wijze afgeleid. Een opvallende verandering zijn bijvoorbeeld de bergingen die als opengewerkte stellages zijn opgenomen in de routing. Waar Van Velsens vroege gebouwen een gefragmenteerde indruk wekken doordat iedere functie als een aparte entiteit wordt behandeld, is de academie door de terughoudendheid in materiaalgebruik en afbakeningen veel vrijer te interpreteren en daardoor is de ruimte veel beter te 'lezen'.

Voor de Pathébioscoop heeft Van Velsen gebruikgemaakt van veel gladde en lichte materialen die zich ook zeer terughoudend presenteren. Waar de bibliotheek en de academie de materialiteit nog benadrukken door niets te verhullen, zijn in de bioscoop de vakwerkliggers verdwenen achter gipsplaten. De strakke afwerking staat volledig in dienst van de ruimtelijkheid van de foyer. En juist door het subtiële gebruik van de lichte materialen is het ruimtelijk effect van de enorme foyer zeer groot.

Vergelijkbare opmerkingen kunnen geplaatst worden bij het Universiteitsmuseum. Neutrale ruimtes laten de collecties voor zich spreken, terwijl de transparante routings de bezoeker voortdurend weten te prikkelen. Ambachtelijk is het museum nauwelijks te noemen, alles is finzinnig gedetailleerd en er is alleen gebruikgemaakt van gladde materialen. Als de nieuwbouw niet zo glad en simpel was samengesteld zou het bijna als high-tech, als een primitieve Jean Nouvel, bestempeld kunnen worden.

Nergens in zijn werk zijn context en gebouw zo sterk met elkaar versmolten. Alles is gericht op zichtbaar-

heid. Museum, straat en tuin, drie afzonderlijke ruimtes, vormen onverhuld één geheel. Het museum heeft bovendien een enorme extra tentoonstellingsruimte in de vorm van de tuin.

De gesloten doos is niet meer dan een logisch gevolg van de glazen gevels. Veel objecten in het museum mogen immers niet aan het daglicht worden blootgesteld. De brute plaatsing van de doos is eigenlijk de juiste ruimtelijke onderbreking om tot die enorme zichtbare verweving van gebouw en context te kunnen komen.

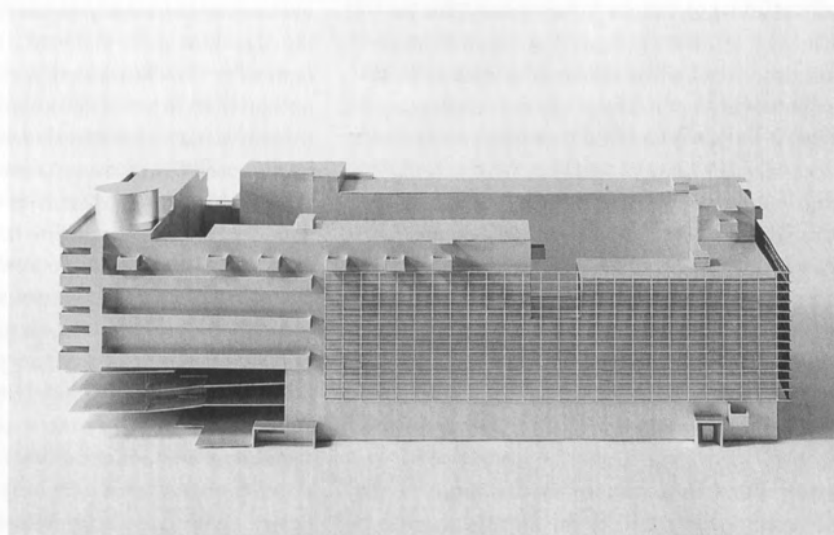
De uitzonderlijke contextuele verbinding tussen gebouw en omgeving en het ingetogen gebruik van gladde materialen zijn niet meer dan een continuering van Van Velsens werk. De symbiose van zijn karakteristieke wens naar ruimtelijke ervaringen, de harde aaneenrijging van oud en nieuw, het terughoudende materiaalgebruik en de eisen van de opdrachtgever, hebben geleid tot een goed, uitnodigend en zeer zichtbaar onderkomen voor een kostbare collectie in een specifieke context.

* Velsen, K. van, *Forum* 1980 no.2, pp. 24-29

* Rodermond, J., *Koen van Velsen*, Uitgeverij 010 Rotterdam 1995, p. 15

Michel Boesveld

Kim Zwarts

Woonhuis Hilversum

207 woningen Borneo-Sporenburg Maquette

Rond de Rietveldprijs

32

Bij de uitreiking van de Rietveldprijs aan Mart van Schijndel in 1996 heb ik de wensen en ambities geschetst voor een Utrechts architectuurbeleid. Bijna twee jaar later is het mogelijk om een tussenbalans op te maken. De gemeente Utrecht legt immers op allerlei manieren zelf gewicht in de schaal waar het gaat om de verbetering van de architectonische kwaliteiten van de stad. Met stedenbouw als verbindende discipline proberen we onze ambities waar te maken. In Leidsche Rijn, Utrechts nieuwe stadsdeel, krijgt die ambitie straks concreet gestalte. Het peil van de Utrechtse architectuur stijgt hoopgevend. Het aantal nominaties voor de Rietveldprijs en de kwaliteit ervan laten dat ondubbelzinnig zien.

Kansen voor architectuur en stedenbouw

Utrecht kent geen eigen stijl van architectuur, geen school, geen stroming. Wel zijn er vertalingen en lokale invullingen. 'Maar des te meer karakter heeft de stad', om met Marsman te spreken. Dat karakter is te vinden langs de werven en in de stegen van de binnenstad, in de middeleeuwse en hedendaagse immuniteiten, de vriendelijke straten, de verscholen schatten achter de huizen, langs het water en het groen.

Het typisch Utrechtse karakter vind ik niet meer tot uitdrukking komen in de vele toevoegingen van de afgelopen decennia. Op willekeurige plekken kon hoogbouw verrijzen, verslonsde de openbare ruimte en ging het autoverkeer het straatbeeld domineren, al was het maar door alle borden en palen. Dat be-

tekent dat er een taak voor ons ligt. De opgave voor ons architectuurbeleid ligt in de verbetering van de stedenbouwkundige structuur, van de kwaliteit van de openbare ruimte en het architectuurklimaat.

Het organiseren van samenhang is voor mij de kern van de discipline stedenbouw. Vanuit mijn verantwoordelijkheid voor stadsontwikkeling, stedenbouw en Leidsche Rijn vind ik ook zelf het organiseren van die samenhang belangrijk. Dat is niet altijd eenvoudig. De middelpuntvliedende krachten zijn ook in de gemeente Utrecht vrij sterk. Het kost en kostte de nodige energie om te bevorderen dat de gemeente Utrecht denkt en handelt als één gemeente. Maar ook hier is vooruitgang te constateren: voor nieuwe ontwikkelingen in de stad, zoals de Vondellaan, het Gat in de Voorstraat, De Uithof en Hoograven zijn goede stedenbouwkundige visies ontwikkeld. Die stedenbouwkundige visie vind ik van het grootste belang. Als die visie ontbreekt, kan architectuur, hoe goed ook, dat tekort nooit goedmaken. Om rijksbouwmeester Wytze Patijn te citeren: 'Een slecht stedenbouwkundig plan kan nooit door goede architectuur gecompenseerd worden. Het primaat ligt bij de stedenbouw, eenvoudigweg omdat het van een hoger schaalniveau is. De stedenbouwkundige structuur geeft richting aan de architectonische uitwerking. Het is er een voorwaarde voor. Architectuur lijkt belangrijker, omdat het zichtbaarder is, terwijl de onderliggende ordening vaak niet direct afleesbaar is.' Veel discussie over Utrechtse bouwplannen in de Commissie voor Welstand en Monumenten gaat over het gebrek aan stedenbouwkundige kwaliteit en aan heldere randvoorwaarden voor de architecten. Men spreekt vaak over de stedenbouwkundige kwaliteit waarvan het gemis blijkbaar niet meer via een individueel bouwplan te compenseren is. Gelukkig stelt de gemeente steeds meer en vaker stedenbouwkundige plannen en randvoorwaarden op, waardoor de Commissie zich beter met haar eigenlijke taak kan bezighouden.

Toetsing achteraf is natuurlijk geen garantie voor kwaliteit, het kan vooral rampen voorkomen. Dit laatste is naar mijn bescheiden mening niet helemaal gelukt bij het plan voor het Vaktechnisch Lyceum Utrecht aan de Vondellaan. Dit illustreert dat een goed stedenbouwkundig plan (van Alle Hosper) door de invulling deels weer teniet kan worden gedaan. De gemeente kan verschillende instrumenten inzetten om de samenhang en ruimtelijke kwaliteit te bewaken: bijvoorbeeld opdrachtgeverschap, beeldkwaliteitsplannen, supervisie, de aanpak van de openbare ruimte.

Opdrachtgeverschap

Elke gemeente is ook zelf opdrachtgever van bouwwerken en daarmee van architectuur. Nu bouwt de gemeente Utrecht weinig zelf. Maar waar wij bouwen, kunnen we een voorbeeldfunctie vervullen. Bijvoorbeeld bij infrastructurele werken, bij groen en openbare ruimte en uiteraard bij openbare gebouwen. Ook hier zijn gelukkig nieuwe ontwikkelingen te noemen en – vooral – te zien. De keuze voor Enric Miralles voor de renovatie van het stadhuis is gedurfd. Er is zeer veel aandacht besteed aan de openbare ruimte op verschillende plaatsen in de stad: Hooch Boulandt (het voormalige AZU-terrein), het kantorenpark Rijsweerd-Noord, de meubelboulevard Kanaleneiland en het tijdelijk heringerichte Jaarbeursplein. Een aantal buurtpleinen is heringericht: het Schimmelplein, de Amerhof, het Maasplein, de Dollardstraat en de Kerkweg. Ook voor de vormgeving van de nieuwe fietsroutes en de HOV-banen is veel aandacht. En dan zijn er nog de prachtige plannen, die al wel zijn goedgekeurd door de gemeenteraad, maar nog niet uitgevoerd: de Neude, het Griftpark, het rechtbankplein. En de plannen, die nog moeten komen: het Utrecht Centrum Project, het herstel van de singels, het Ledig Erf, de Ganzenmarkt, de Vechtzone langs Zuilen. Er wordt hersteld, er wordt vernieuwd, er wordt nagedacht, maar we zijn er nog niet. De

herontwikkeling van Dichterswijk-West wordt een test voor de kwaliteit van het mooie stedelijke plan aan het water dat nu is voorbereid.

Ook bij de keuze van projectontwikkelaars speelt architectuurbeleid nadrukkelijk een rol. Als de gemeente eigenaar is van grond, wordt deze keuze mede gebaseerd op hun (bewezen) affiniteit met architectuurbeleid. Die affiniteit moet blijken uit de werkwijze en gerealiseerde projecten elders.

Als marktpartijen optreden als opdrachtgever wordt sinds kort in plan- en projectteams (waaraan vertegenwoordigers van de gemeente deelnemen) de architectenkeuze op de agenda gezet. Zo kunnen opdrachtgevendende partijen worden gestimuleerd in de richting van een zorgvuldige en beargumenteerde keuze van architecten. Daarbij gelden enkele duidelijke objectieve eisen. Architecten moeten zijn ingeschreven bij de Stichting Bureau Architectenregister en voldoen aan de Europese richtlijnen en regelgeving. Maar er zijn ook andere aspecten. Die kunnen te maken hebben met de ervaring van de architect in relatie tot de aard van de opgave, met goede referenties (blijkens vakpublicaties), met affiniteit met de locatie. Ze hebben ook te maken met onze eigen wensen. Bijvoorbeeld om met jong of innovatief talent of met internationaal vermaarde architecten te werken.

Een en ander betekent dat de gemeentelijke medewerkers goed op de hoogte moeten zijn welke marktpartijen en architecten er actief zijn en wat zij produceren. De inzet van ons beleid is steeds: we willen komen tot een zo hoog mogelijke kwaliteit in de Utrechtse architectuurproductie. Architectonische kwaliteit heeft in dit verband betrekking op de samenhang tussen de technische, de functionele en de esthetische aspecten van het gebouw en daarnaast op de relatie van het gebouw met de openbare ruimte en de gebouwde omgeving. Het gaat niet om mooi of lelijk. Evenmin om een voorkeur voor dan wel afkeuring van een bepaalde architectonische stroming. Ongeacht de stroming – van traditioneel tot neo- en

postmodern, van structuralistisch tot high-tech en van rationalistisch tot organisch – heeft architectonische kwaliteit ook altijd te maken met de samenhang tussen het gebouw en de omgeving.

Cultuurhistorische effectrapportages

De afdeling Monumenten van de gemeente Utrecht heeft een belangrijk aanvullend instrument ontwikkeld om de kwaliteit van de stad te waarborgen: de cultuurhistorische effectrapportage (cher). We lopen daarmee voor op andere steden.

Cultuurhistorische effectrapportages zijn méér dan mooie boekjes. In een cher wordt een inventarisatie gemaakt van de cultuurhistorische rijkdom, die zichtbaar of verborgen op een bepaalde locatie aanwezig is. Een cher heeft betrekking op de bouw- en stedenbouwhistorie, op archeologie en historische geografie. De rapportage is bedoeld als een ondersteuning voor plannenmakers. Daarnaast doet een cher aanbevelingen hoe in de planvorming met de cultuurhistorische elementen om te gaan. Dat kan uiteenlopen van conserveren tot negeren, van transformeren tot implementeren. De keuzes worden gebaseerd op de kwaliteit van de argumenten. Als van de aanbevelingen in de cher wordt afgeweken, moet dat met redenen worden omkleed.

Voorbeelden van chers die hun nut al hebben bewezen zijn die voor Leidsche Rijn, het Utrecht Centrum Project, het Kromhoutterrein en het Ledig Erf. De cher voor het Stadhuis is inmiddels afgerond en kan in de verdere planvorming zijn diensten bewijzen. Ook voor de Gruttersdijk is een cher in de maak.

Beeldkwaliteitplannen

Dit instrument is nog volop in ontwikkeling. Een beeldkwaliteitplan doet uitspraken over de beeldbepalende elementen van een gebied en de waardering daarvan. Het plan formuleert tevens een streefbeeld en het beleid waarmee dat streefbeeld kan worden gerealiseerd. Een beeldkwaliteitplan is zodoende sturend en toetsend: het vormt het uitgangspunt voor

de planvorming en dient als toetsingskader voor de Welstandscommissie en de supervisors. Het beeldkwaliteitplan moet echter geen dwingend keurslijf worden. Voortschrijdend inzicht kan het nodig maken dat de plannen worden bijgesteld.

Een beeldkwaliteitplan is altijd maatwerk. Het plan wordt toegesneden op een bepaald gebied, waar verschillende gebruikers, bewoners, werkenden en bezoekers verschillende belangen hebben. Ieder stedelijk deel vraagt, afhankelijk van de structuurbepalende elementen, een eigen detailleringsniveau in de beschrijving. In het ene geval zullen kapvorm en kleur van belang zijn, terwijl in een ander geval dat juist uitwisselbaar is. En in weer een ander geval zijn de profielen in de openbare ruimte cruciaal.

Het grootste risico bij het beeldkwaliteitplan is dat het uitdijt tot een encyclopedische handleiding die alleen al door de omvang niet gebruikt wordt.

In hoofdzaak gaat het erom per gebied vast te stellen wat de stedenbouwkundige structuur bepaalt en in hoeverre de architectonische invulling daaraan gebonden dan wel vrij is. Op dat grensvlak, dat per gebied dus anders kan liggen, komen de overheid en marktpartijen elkaar immers tegen, elk met hun specifieke verantwoordelijkheden.

Inmiddels is in het geval van Langerak (deelplan Leidsche Rijn) het beeldkwaliteitplan basis geweest voor het stedenbouwkundige plan; voor het Utrecht Centrum Project wordt inmiddels een beeldkwaliteitplan opgesteld.

Supervisie

Door het aantrekken van externe supervisors kunnen we de kwaliteit van de architectuurproductie in Utrecht verhogen. Het Architectuur Actieplan van de gemeente is er duidelijk over: 'Er worden twaalf projecten geselecteerd die vanaf 1997 met ondersteuning van een supervisor zullen worden ontwikkeld. De directeur van de dienst Stadsontwikkeling wordt opgedragen om zo spoedig mogelijk na de besluitvorming door de raad over deze nota, een concreet

voorstel te formuleren, zowel wat betreft de te superviseren projecten als wat betreft de te benoemen supervisors. Een ander belangrijk punt: 'Wil er sprake zijn van een supervisor die een wezenlijke invloed uitoefent op de planontwikkeling, dan moet het gaan om een figuur met gezag en overwicht die vanaf het begin de van vele kanten komende input in planontwikkeling (ingebracht door de diverse betrokken diensten en marktpartijen) beïnvloedt en op basis van een goed stedenbouwkundig uitgangspunt integreert.'

Voor projecten en gebieden waarbij verschillende architecten betrokken zijn, vinden we het nodig om de planvorming van verschillende deelprojecten onderling op elkaar af te stemmen. We kiezen voor deze aanpak bij grotere projecten (Schaakwijk, Vondellaan, Kromhoutterrein, Dichterswijk-West) en bij gebieden waar langere tijd meerdere ingrijpende activiteiten en ontwikkelingen zijn te verwachten (Lage Weide, Hoograven/Tolsteeg, Kanaleneiland, Overvecht).

Voor de grotere projecten Leidsche Rijn en Utrecht Centrum Project hebben we gekozen voor supervisie door middel van kwaliteitsteams en aparte Welstandskamers. Zo'n kwaliteitsteam is een groep externe deskundigen die de randvoorwaarden voor de kwaliteit van de stedenbouwkundige plannen en de bouwplannen formuleert en bewaakt. De Welstandskamers voor deze projecten nemen de rol over van de commissie Welstand voor alle bouwplannen die voor deze plangebieden worden ingediend.

Coördinatie van straatmeubilair en reclame; de openbare ruimte

In de bestaande stad is de immense inhaalslag ter verbetering van de openbare ruimte nog maar net begonnen. Dan gaat het zowel om 'schoonmaak' als 'mooier maken'. Voorbeelden zijn het opschonen en het beheer van de werven, het anti-graffiti-beleid, de actie invalswegen, het rolluikenbeleid, de inhaalslag in het verloederde openbare groen en de ver-

waarloosde parken, en de vele beheersovereenkomsten die met bewoners zijn gesloten.

Inszet is om de herinrichting van straten en pleinen als onderdeel van het binnenstadsplan stap voor stap uit te voeren. Een eerste stap is de herinrichting van de grachten in de zuidelijke oude stad. De discussie over het straatmeubilair is begonnen, als symbool voor de strijd tussen voetgangers en fietsers en automobilisten in het stedelijk domein. En na lang beraad wordt nu één plein in de stad heringericht en opgeschoond: de Neude.

Het architectuurklimaat

Beïnvloeding van het architectuurklimaat is een doelstelling met een wisselvallig resultaat. Met de totstandkoming van het Utrechtse architectuurcentrum Aorta is een spel voor vele activiteiten ontstaan: de Dag van de Architectuur, tentoonstellingen, boekpresentaties, bijeenkomsten van de Welstandscommissie en de Welstandskamers voor Leidsche Rijn en het Utrecht Centrum Project. De Rietveldprijs zelf zorgt ervoor dat velen bewuster gaan rondkijken en -fietsen in de stad, en dat meer en wellicht ook beter wordt nagedacht over de schoonheid van het gebouwde. Niet alleen de juryleden, ook de Utrechters doen dat, via de publieksprijs voor architectuur die het *Utrechts Nieuwsblad* heeft ingesteld.

De uitdaging ligt nu in het verbreden van het debat en het doorbreken van de zaaltjescultuur met vaste nummers van miskende genieën. Daarom is het van belang dat ook de opdrachtgevers meedoen: wat zijn hun ambities, wat durven ze? Ook de huidige en toekomstige gebruikers moeten hun stem laten horen, of het nu de huizenkopers zijn in Leidsche Rijn of de huurders in het Utrecht Centrum Project. Om dit te bereiken stellen wij een jaarlijkse presentatie van de nieuwbouwproductie in de stad (of regio) Utrecht voor. Daarbij kunnen opdrachtgevers, ontwerpers, gebruikers en belangstellenden hun bevindingen uitwisselen.

Leidsche Rijn

In Leidsche Rijn, Utrechts nieuwe stadsdeel, kunnen onze ambities concreet gestalte krijgen. De komende 15 jaar wordt hier een unieke bouwinspanning geleverd. Het is een opgave voor de stad, die contractueel is vastgesteld: 20.000 woningen, 650 hectares bedrijfsterrein, 600.000 vierkante meter kantoren. Hier geen organische groei, zoals de bestaande stad vanouds te zien gaf; hier geen ongedeeld opdrachtgeverschap en een programma met weinig stedelijke functies, ingesnoerd door de risico's van de grondexploitatie. Maar wél de mogelijkheid om vanaf het begin alle bovengenoemde condities voor goede architectuur te verwezenlijken.

Een van de eerste instrumenten daarbij was de cultuurhistorische effectrapportage en de kwaliteitskaart voor het hele gebied van Leidsche Rijn. Alle elementen in de bebouwing en het landschap die moesten worden behouden, werden geïnventariseerd, als onderlegger en aanleiding voor de stedenbouwkundige plannen per deelgebied. Daartoe behoren bijvoorbeeld het slagenlandschap in Langerak, de lintbebouwing, de Rijnkennemerlandwaterleiding, de hoogstamboomgaarden en de archeologische vindplaatsen in het gebied. In de ontwikkelingsvisie voor Leidsche Rijn Utrecht is daar nog de zogenoemde UX-kaart aan toegevoegd. Op die kaart staan bijzondere plekken of opgaven die vragen om verbijzondering, kunsttoepassingen, overdrijving of metamorfose. Te denken valt dan aan de zuilen onder de spoorlijn die straks (althans in de plannen) op poten komt te staan, een Hollandse straat, de transferia, het dak van de A2, drie eilanden en een 'fietsssnelweg'. Het is één van de manieren om karakterloosheid – het grootste risico van de VINEX – te vervangen door identiteit.

Duurzaamheid

Kerndoelstellingen van het Masterplan Leidsche Rijn zijn identiteit, kwaliteit en duurzaamheid. De laatste twee doelstellingen hangen voor mij onlosmakelijk samen. Duurzame wijken in de stad Utrecht zijn die

wijken waar mensen willen blijven wonen en werken. Het zijn wijken die kunnen worden aangepast aan nieuwe functies en woonwensen en vooral: het zijn wijken die goed zijn ontworpen en gebouwd. Als het gaat om materiaalgebruik, energievoorziening, waterhuishouding, kindvriendelijkheid, mobiliteit, groenvoorzieningen en beheer, dan zijn er nog veel meer ambities.

Duurzaam bouwen betekent een integratie van milieukwaliteit, ruimtelijke kwaliteit en sociale kwaliteit. Bij de meeste architecten is duurzaam bouwen helaas (nog?) geen populair onderwerp. De discussie wordt gevoerd in gescheiden circuits. Voor mij hangen de genoemde kwaliteiten echter onlosmakelijk met elkaar samen. Ook sociale kwaliteit moet het domein van stedenbouwkundigen en architecten zijn, waar het gaat om gebruik van de locatie, de inrichting van de openbare ruimte, de veiligheid van de omgeving en de toegangen, en niet in de laatste plaats: de vertaling van gebruikersbelangen. Hoe leefbaar wordt de individuele woning? Is er uitzicht, zon, voldoende bergruimte? Voor de ontwikkeling van een op zich overbodig product als 'Aardappel Anders' is meer onderzoeksbudget beschikbaar dan voor de bouw van een stadsdeel als Leidsche Rijn. Dat zegt iets over de verdeling van private en publieke middelen in dit land, maar gelukkig niets over Leidsche Rijn.

Eenheid en verscheidenheid

In Leidsche Rijn kiezen we niet voor architectuur als voornaamste onderscheid tussen de verschillende plandelen. Er zijn 85 gebiedjes onderscheiden, elk met een eigen interne samenhang. Ze zijn onderscheiden op hun ligging nabij specifieke plandelen en een eigen plaatsing van de woningen, op een eigen typologie, en naar verschillen in inrichting en maatvoering van de openbare ruimte. De haltes en de routes van het openbaar vervoer zijn uitgangspunt voor de verdeling van het woningbouw- en bedrijvenprogramma. Voor de komende twintig jaar zijn dichtheden, menging van functies en woningcategorieën,

Stedenbouwkundige samenhang

Herinrichting Neude Maquette zonder alle te handhaven kastanjes. Ontwerp van Bureau West 8

spreiding van de bebouwing en de mate van stapeling aangegeven. Dat levert per locatie een programma van eisen op dat in stedenbouwkundige plannen wordt vertaald, liefst al met de toekomstige architect aan tafel.

De opgaven zijn dus ingekaderd, maar nog niet ingekleurd. Dat gebeurt per deelgebied. En daar ligt het grootste risico en de grootste uitdaging voor Leidsche Rijn. Het evenwicht tussen rust en verveling, tussen regelmaat en uit de band, tussen tijdloos en middelmaat, hoe vinden we dat? Niets is immers vermoeiender dan een aaneenschakeling van manifesten en grote gebaren; een wijk als een serie video-clips, die je niet meer weg kunt zappen. En niets is saaier dan te veel variatie in bijvoorbeeld kleuren en materialen. De modegevoeligheid van de kapiteins-hutten op de daken, de portholes en de schuine voorzetwanden moet nog blijken.

Door de vele gegevenheden in programma's, Bouwbesluit en bouwkosten is het bereiken van variatie met andere dan vormmiddelen lastig voor de meeste architecten. Ik vind zelf het zoeken naar nieuwe verkavelingen, andere plattegronden en het nadenken over gedeelde (binnen)ruimte een interessantere richting. De keuze voor een hogere begane grond verdieping (3,20 meter) langs de stadsas in Langerak en de ontwikkeling van woonwerkeenheden illustreren het streven naar veranderbaarheid in gebruik en functies, een van de kenmerken van duurzaamheid. Eenheid en variatie – het is het kernthema in de discussie over architectuur in Leidsche Rijn. De bestaande stad kan wat dat aangaat veel meer hebben!

We willen bijvoorbeeld een eenentwintigste-eeuwse volksbuurt maken, met grote en sobere woningen en mooie buitenruimtes. Kan dat? We willen stedelijke straten maken langs de hoofdverkeersassen en hoge huizen langs de parkranden. Dat vraagt van de stedenbouwkundigen dat zij kwaliteiten durven te benoemen. Niet gothoogtes aangeven, maar de mate van variatie en te kiezen kwaliteiten. Gewenste resultaten benoemen, al was het maar om de angst

voor een onafzienbare vlakte vol witte doosjes te bezweren.

Eén van de gaven van Ashok Bhalotra is dat hij metaforen kiest die op behoeften als geborgenheid en avontuurlijkheid aansluiten – en dat werkt, hoe sleets metaforen ook worden. In Leidsche Rijn kiezen we voor een zeer rationele en geografische aanpak. De inkleuring moet nog gaan gebeuren en over de belevingswaarde van bijvoorbeeld Langerak is nog weinig te zeggen. Het is gedacht als zeer groene en kindvriendelijke wijk, maar heeft nog geen in metaforen te vangen identiteit.

Een interessante vraag op dit moment is, of we niet naar grotere opdrachten moeten streven, zodat er niet teveel handschriften per plandeel naast elkaar ontstaan en andersoortige variatie kan worden bereikt. De openbare ruimte en de overgangen privé-openbaar krijgen natuurlijk ook zeer veel aandacht, net als het nu speciaal ontworpen straatmeubilair. Het watersysteem in Leidsche Rijn, met zo min mogelijk verharding, geeft heel eigen aanleidingen voor de inrichting van de openbare ruimte, het groen en de speelplekken. Er is gekozen voor regie – 'beheersing' – in de openbare ruimte, dat wil zeggen dat er hoge eisen aan inrichting en beheer worden gesteld. Dit wordt al gauw als een keurslijf ervaren en vraagt veel overtuiging en betrokkenheid van de toekomstige bewoners. Het watersysteem is bijvoorbeeld kwetsbaar. En in veel nieuwe wijken is verzet tegen de voorgeschreven buxus of het verbod op gammahekjes.

Ten slotte: variatie wordt bereikt door bouwen in opdracht voor specifieke wensen, ontwerpen op maat. Dat is een van de achtergronden van het initiatievenbeleid: hoe geven we mensen de kans hun dromen of wensen te realiseren (mits financieel haalbaar). Een aantal initiatieven is in de maak: variërend van een ouderenwoongroep, ecologisch bouwen en wonen tot een woonopvang en recyclingproject.

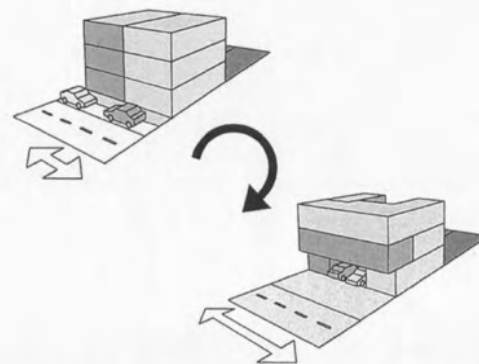
Ambities en resultaten

Leidsche Rijn laat onze ambities zien, en zorgt voor boeiende discussies. Om er nog één te noemen: leidt het 'wilde bouwen' tot meer diversiteit, of tot meer boerderettes? In het Masterplan Leidsche Rijn is – vanuit onze sociale doelstelling – het voornemen geuit goedkope zelfbouw mogelijk te maken (zoals dit in vele provincies en landen van herkomst ook plaatsvindt). Het aardige van de Ontwikkelingsvisie is dat er buurten zijn waar dit zonder bezwaar van stedenbouwkundige of welstandsraad ook kan. De gevolgen voor de grondexploitatie moeten we nog durven aanvaarden.

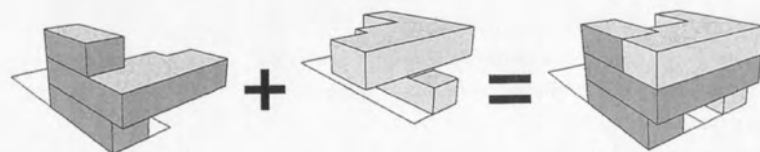
Er zijn vele belemmeringen om echt toekomstgericht en duurzaam (dus veranderbaar) te kunnen bouwen: het Bouwbesluit, de grondkosten, de bouwkosten. Architectuur is in dat opzicht niet alleen esthetiek, vormgeving, plasticiteit, expressiviteit, afleesbaarheid of ander architectenbargoens.

Ook in Leidsche Rijn ligt de opgave voor de stedenbouwers en architecten in het organiseren van de samenhang tussen de verschillende doelstellingen: ruimtelijke kwaliteit, milieukwaliteit en sociale kwaliteit. Belangrijke middelen voor het eerste doel zijn het kwaliteitsteam en de Welstandskamer voor Leidsche Rijn. Kwaliteit is echter moeilijk achteraf toe te voegen en nijlpaarden leer je slecht dansen. De mensen die het maken zijn het belangrijkste. Per deelplan worden stedenbouwkundigen van naam aangetrokken en er wordt gezocht naar goede architecten, in overleg met de corporaties en ontwikkelaars.

De betrokkenheid en het gedrag van de toekomstige bewoners zijn cruciaal voor het succes van Leidsche Rijn. Zij moeten van hun wijk gaan houden en de architectuur en openbare ruimte waarderen. Een van de graadmeters daarvoor is de publieksprijs voor architectuur. Ik weet nog niet of deze bij de volgende editie aan een project in Langerak uitgereikt zal gaan worden. Wel hoop ik natuurlijk, dat Leidsche Rijn de komende jaren veel nominaties voor de Rietveldprijs zal gaan opleveren.

Voorbeeld van creatief omgaan met kavelbreedtes en plattegronden J.W. Neutelings
Concept: zes meter breed rijtjeshuis wordt twaalf meter brede panoramawoning

Afbeeldingen op voor- en achterzijde:

Universiteitsmuseum, ontwerp Architectenburo K. van Velsen

Foto's: Daria Scagliola en Stijn Brakkee

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 1997

De Stichting Rietveldprijs wordt gesubsidieerd door de gemeente Utrecht, dienst Stadsontwikkeling en dienst Culturele Zaken, SFB Vastgoed en Stichting K. F. Hein Fonds

Bestuursamenstelling: G. J. Cerfontaine (voorzitter),
mw. E. C. van Santen (secretaris), F. M. Felder (penningmeester),
J. Jacobs, I. W. Opstelten, C. E. C. de Reus, R. P. Schat,
mw. U. S. B. van Swinderen, A. A. Verduijn

Samenstelling: Ko Jacobs

Grafische vormgeving: Joost van de Woestijne

Druk: drukkerij Mart. Spruijt bv, Amsterdam

© 1997 Stichting Rietveldprijs, Utrecht, Uitgeverij THOTH, Bussum
en de betreffende auteurs en fotografen. © 1997 kaart van Utrecht
(tegenoverliggende bladzijde): Vastgoed Informatie, gemeente Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van Uitgeverij THOTH, Prins Hendriklaan 13, 1404 AS Bussum

 UITGEVERIJ
THOTH

ISBN 90 6868 181 8

Rietveldprijs 1997

- 1 Toneeltoren van de Stadsschouwburg,
Lucasbolwerk 24
- 2 Villa Koningslaan 123
- 3 Chauffeurswoning Rietveld,
Waldeck Pyrmontkade 20
- 4 Moskee Attleeplantsoen
- 5 Inrichting Schimmelplein
- 6 Faculteit voor Economie en Management,
Hogeschool van Utrecht,
Padualaan 101, De Uithof
- 7 Bedrijfshal en dienstwoning,
Amsterdamsestraatweg 710-712
- 8 Woningen Dollardstraat
- 9 Patiowoningen Payenborchstraat
- 10 Universiteitsmuseum,
Lange Nieuwstraat 106

ISBN 90-6868-181-8

9 789068 681819